

600017390Q

IETS

OVER

JOB LUDOLF,

DEN BEROEMDEN BEOEFENAAR

DER

ETHIOPISCHE LETTERKUNDE EN GESCHIEDENIS:

TER GELEGENHEID DER UITGAVE EN VERTALING

VAN

TWEE DOOR HEM OPGESTELDE ETHIOPISCHE BRIEVEN.

DOOR

H. E. WEIJERS,

HOOGLEERAAR DER OOSTERSCHE TALEN EN INTERPRES LEGATI WARNERIANI, TE LEYDEN.

Uit het Archief voor Kerk. Geschied. IX Deel.

(1838.)

TER DRUKKERIJ VAN C. A. SPIN.

IETS

OVER

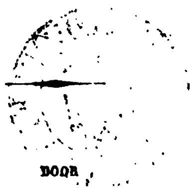
JOB LUDOLF,

DEN BEROEMDEN BEOEFENAAR DER

ETHIOPISCHE LETTERKUNDE EN GESCHIEDENIS:

TER GELEGENHEID DER UITGAVE EN VERTALING

VAN TWEE DOOR HEM OPGESTELDE ETHIOPISCHE BRIEVEN.

DOOR

H. E. WEIJERS,

HOOGLEERAAR DER OOSTERSCHE TALEN EN INTERPRES LEGATI

WARNERIANI, TE LEYDEN.

1

Het zal aan hen, die deze uitgaaf en vertaling van twee Ethiopische Brieven van JOB LUDOLF hunner belangstelling waardig schatten, zonder twijfel aangenaam zijn, niet slechts vooraf omtrent de aanleiding tot het schrijven derzelve te worden ingelicht, maar ook aangaande dien grooten Geleerde in het algemeen eenig berigt te ontvangen, waaruit zij zijn persoon en zijne lotgevallen van naderbij leeren kennen. Het kost ons te minder moeite, aan dit verlangen, bij onze Lezers verondersteld, te voldoen, wijl LUDOLF's leven vrij uitvoerig door een zijner jongere tijdgenooten, met name CHRISTIAAN JUNCKER, beschreven, en in het jaar 1710 door den druk is gemeen gemaakt (1). Dit werkje, als

(1) De titel is als volgt: *Commentarius de vita, scriptisque ac meritis Illustris Viri* JOBI LUDOLFI, *Consiliarii quondam Serenissimorum* Saxoniae *Ducum Intimi, viri per eruditum orbem celeberrimi. Auctore* CHRISTIANO JUNCKERO, Dresd., *Historiographo Ducali* Saxo-Hennebergico. *In Appendice adjectae sunt tum Episto-*

als voor een gedeelte uit 's mans eigenhandige aanteekeningen voortgevloeid (2), en vele kenmerken van naauwkeurigheid en volledigheid vertoonende, mag, wat deszelfs geschiedkundige zijde betreft, op groot vertrouwen aanspraak maken (3), en is dan ook, hetzij onmiddellijk, hetzij uit eene tweede of derde hand, klaarblijkelijk door allen gevolgd, die in lateren tijd eene kortere of langere schets van LUDOLF's leven opgesteld, en in het een of ander Woordenboek aan het Publiek hebben medegedeeld. Zoo wij veronderstellen mogten, dat JUNCKER's geschrift voor al onze Lezers toegankelijk was, zouden wij gewis ons de moeite, van hun een uittreksel daarvan te leveren, bespaard, en eeniglijk naar die bron zelve hen verwezen hebben; doch in tegendeel moeten wij ons zeker overtuigd houden, dat zeer weinigen zich die aanwijzing zouden kunnen

stolae aliquot clarorum virorum, tum etiam Specimen Linguae Hottentotticae, *nunquam alias ad notitiam Germanorum perlatae.* Lipsiae *et* Francofurti, 1710. (246 pag. 8°.)

(2) Wij zien uit pag. 4, dat LUDOLF het voornemen gehad heeft, om in navolging van andere Geleerden, zijn eigen leven te schrijven, en dit, in de *Duitsche* taal opgesteld, aan het Publiek mede te deelen. In het volvoeren van dat plan door den dood verhinderd, heeft hij niettemin zeer belangrijke aanteekeningen daartoe betrekkelijk nagelaten, die door JUNCKER gebruikt, en meermalen in den loop van zijn werkje opzettelijk vermeld zijn.

(3) Wij moeten evenwel bekennen, dat wij op meer dan eene plaats de berigten, daarin voorkomende, uit LUDOLF's eigen schriften hebben moeten verbeteren, en vooral in letterkundige punten onnaauwkeurigheden van eenig belang hebben aangetroffen.

nen te nutte maken, vermits dat boek, althans in deze streken, hoogst zelden meer gevonden wordt, en van hetzelve, behalve het exemplaar door ons gebruikt (het eigendom onzer Akademische Boekerij), slechts hier en daar nog in ons Vaderland een zal voorhanden wezen. Den langeren weg in te slaan scheen dus reeds hierom ons noodzakelijk, maar niet minder ook om eene andere reden nog, ten gevalle van den Lezer verkieslijk toe: wat toch op de weinige bladzijden, die hier volgen, hem wordt aangeboden, en zoo wij ons niet bedriegen, voor het tegenwoordig oogmerk geheel zal toereikend zijn, maakt de kern uit van 187 bladzijden, die LUDOLF's leven bij JUNCKER beslaat: misschien zou menig een' die omvang van hetzelve te groot, en ook de schrijftrant te mat en wijdloopig zijn.

Gesproten uit een vrij aanzienlijk geslacht, welks leden sedert meer dan een eeuw voorname regeringsposten in de stad *Erfurt* bekleed hadden, zag JOB LUDOLF, of, gelijk hij eigenlijk heette, LEUTHOLF (4), aldaar op den 15den Junij 1624 het

(4) Men vindt bij JUNCKER, op eene Tabel, die tegenover p. 186 is ingevoegd, den geslachtsboom van LUDOLF sedert 1521; waaruit blijkt, dat te dien jare een NICOLAUS LEUTHOLF, de betovergrootvader van JOB, in de oude gedenktafelen der stad *Erfurt* als Raadsheer vermeld wordt. Insgelijks ziet men daaruit, dat zijn grootvader, JOHANNES LEUTHOLF, Thesaurier der stad, de eer-

het licht. Zijne eerste opleiding was alles behalve gelukkig, en geenszins geëvenredigd aan zijn voortreffelijken aanleg, die reeds zeer vroeg zich ontwikkelde, en vooral door vlugheid en levendigheid van geest zich openbaarde. In 1639 ging hij van het Gymnasium tot de Hoogeschool zijner geboortestad over, woonde daar in den beginne, schoon zonder veel lust en genoegen, de Lessen over de Natuur- en Geneeskundige Wetenschap bij, en drie jaren later, met niet veel meerder smaak, die over de Regtsgeleerdheid. Inmiddels legde hij zich, zijne natuurlijke geneigdheid volgende, vooral op het aanleeren van talen toe, en maakte zich met grooten ijver, behalve eene meer volledige kennis van het Latijn en Grieksch, ook de Fransche, Italiaansche, Hollandsche en Spaansche talen eigen: voorts had hij eene overheerschende liefde voor de toonkunst, bespeelde velerlei zoo snaar- als blaasinstrumenten met gemak en toejuiching, en deed ook nog zijn uiterste best, om door een schoone en sierlijke hand boven de meesten zijner tijdgenooten in het schrijven uit te munten. Daar de taalstudie hem oneindig veel beter, dan alle overige takken van wetenschap, ge-

eerste geweest is, die den geslachtsnaam LEUTHOLF in LUDOLF veranderd heeft. Zijne nakomelingen voerden vervolgens allen dezen nieuw gefatsoeneerden naam, schoon de gedachtenis van deszelfs vroegeren klank daarom niet verloren ging. Zoo staat b. v. nog op den titel der *Historia Aethiopica* aldus gedrukt: JOBI LUDOLFI, *alias* Leut-holf *dicti*, HISTORIA AETH. enz.

geviel, gaf hij zich weldra geheel en al aan dezelve over, en begon nu vooral op de Oostersche talen zijne aandacht te vestigen, en deze zich als het bepaalde doel van zijne letteroefeningen voor te stellen. Na zich met de eerste beginselen van het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch, Samaritaansch en Arabisch, te hebben gemeenzaam gemaakt, begon hij, reeds in 1643, ook met het Ethiopisch zich bezig te houden, een dialekt, toen aan zeer weinigen bekend, maar daarom juist voor LUDOLF's eerzucht te aanlokkender. Tot dat oogmerk zich bedienende van het Ethiopisch Psalmboek, door POTKEN uitgegeven (5), en van de Grammatica en het Lexicon, daaruit door KARNRAD, een zijner vroegere Leermeesters (6), vervaardigd, overtuigde hij zich spoedig, dat aan beide deze laatst-

(5) *Psalterium Aethiopice. Cum annexis hymnis et orationibus quibusdam V. T. Adjuncto etiam Cantico Canticorum. Opera* JO. POTKENII. Romae, 1513. 4°. Een lateren druk daarvan, doch enkel van het *Psalterium*, met bijvoeging van den Hebreeuwschen tekst, en de Grieksche en Latijnsche Vertalingen, gaf dezelfde POTKEN, vijf jaren later, in *folio*, te *Keulen* uit. Insgelijks is de Ethiopische overzetting der Psalmen en van het Hooglied, die in de Londensche Polyglot (ten jare 1656 verschenen) voorkomt, slechts een slordige nadruk van die uitgaaf van POTKEN.

(6) Wij lezen bij JUNCKER (p. 13), dat de hier bedoelde H. KARNRAD, uit *Weissensee* afkomstig, eenigen tijd de bijzondere Leermeester en Opvoeder van den jeugdigen LUDOLF geweest is, doch dat deze, reeds op elfjarigen ouderdom geen grooten eerbied voor het verstand en de kennis van dien verwaanden man aan den dag leggende, zeer spoedig door hem werd weggezonden, en in de handen van een anderen Leermeester overging.

laatstgenoemde geschriften volstrekt geene waarde gehecht kon worden, als te eenen male ongeschikt, om er óf de bijzondere wetten dier taal, óf de ware beteekenis der woorden, door te leeren kennen. Reeds toen dus besloot de negentienjarige jongeling, zelf met moed de hand aan het werk te slaan, en met wegwerping der gebrekkige hulpmiddelen, door KARNRAD geleverd, al zijne krachten in te spannen, om uit hetzelfde *Psalterium* van POTKEN eene nieuwe Ethiopische Grammatica, en eveneens een beter Lexicon, voor eigen gebruik te zamen te stellen. IJverig hiermede bezig, kreeg hij een Ethiopisch Handschrift, toebehoorende aan JOH. ERN. GERHARD, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Jena*, in handen, met het verzoek van dezen, hem daarvan eene vertaling te doen toekomen. LUDOLF voldeed aan die uitnoodiging, en toonde alzoo, reeds toen voor eene taak berekend te zijn, die anderen, en daaronder vrij geleerde mannen, bekend hadden dat hunne krachten te boven ging. Ziedaar het begin van zijnen roem, en tevens voor hem een magtigen prikkel om het eenmaal ingeslagen spoor met dubbelen lust te vervolgen.

Wij zeiden reeds boven, dat LUDOLF in 1642 ook de Lessen over de Regtsgeleerdheid aan de *Erfurtsche* Hoogeschool had bijgewoond: twee jaren later, na ernstig over zijne eigenlijke bestemming te hebben nagedacht, begreep hij, dat vooral die studie door hem niet mogt verwaarloosd worden, maar dat hij liever eenigen tijd achteréén zich uitsluitend

tend

tend aan dezelve wijden moest, om naderhand met te meerdere vrijheid en geheel onverdeeld tot zijne geliefkoosde letteroefeningen te kunnen terugkeeren. Hij nam dan een besluit overeenkomstig dit pligtbesef, legde met inspanning en ongemeene vlijt zich, onder de leiding van JOH. MÜLLER, op het genoemde Vak van studie toe, en verdedigde onder dezen, in April van het jaar 1645, met eenparigen lof van alle aanwezigen, eenige stellingen *de fictione Juris*. Doch nu scheen ook de tijd gekomen, dat de van ijver brandende jongeling zich meer in het groot mogt gaan vormen, en nieuw en steviger voedsel zoeken voor zijn nog al te zeer onbevredigden weetlust: *Erfurt's* kring, en de hulpmiddelen daar aangeboden, waren te klein en te gering voor hem: bij vreemden was meer te vinden, dan deze zijne Vaderstad opleverde; en vooral omtrent *Nederland* was hem eene mare van geleerdheid en wetenschappelijken bloei ter oore gekomen (7), die zijne nieuwsgierigheid gaande gemaakt, en spoedig zijn plan, om in de eerste plaats die streken te bezoeken, had tot rijpheid gebragt. Zoodra hij dus de *Erfurtsche* Hoogeschool met glans

(7) Vooral ook door zijnen oudsten broeder, KONRAD RUDOLF, die voor zijne studie zich een geruimen tijd in *Nederland* had opgehouden (later werd hij Raadsheer te *Erfurt*), had LUDOLF de voordeeligste berigten ontvangen omtrent den stand der Wetenschap aldaar, en was zijn lust ontvlamd geworden, om ook zelf naar dat land van vrijheid en geleerdheid eenen uitstap te maken.

glans verlaten kon, om de beroemdste inrigtingen der Buitenlanders achtervolgens in oogenschouw te nemen, werd aanstonds *Nederland*, en bepaaldelijk *Leyden*, het doel zijner reis, zoodat hij reeds in Junij van het straks genoemde jaar, over *Groningen*, *Franeker* en *Amsterdam*, aldaar aankwam, en oogenblikkelijk zich als Student in de rolle der Hoogeschool liet inschrijven (8). Hier was het nu eensdeels de Latijnsche en Grieksche Letterkunde, waarin LUDOLF met het gelukkigst gevolg en den grootsten roem zich verder oefende, en anderdeels vooral de verschillende takken der Oostersche taalkennis: in het Hebreeuwsch strekte de geleerde L'EMPEREUR (9), in het Arabisch de wijdvermaarde GOLIUS (10) hem tot Leidsman: met welk genoegen zulk een onderwijs door hem genoten werd, en welke vruchten het voortbragt, zal wel, zonder onze aanwijzing, door ieder gereedelijk beseft worden.

(8) Wij kunnen onzen Lezeren de bijzonderheid mededeelen, dat werkelijk in het *Album* onzer Hoogeschool, op het jaar 1645, toen JOH. POLYANDER VAN KERKHOVEN voor de achtste maal *Rector* was, de naam van JOB LUDOLF, als op den 16den Junij ingeschreven, met deze woorden voorkomt: »*Jobus Ludolphus Erfurtinus Turingius Studiosus Juris Ann.* 21. *habitans apud Corneliam van der Voort prope templum Petri.*"

(9) Over dezen vindt men eene korte aanteekening in de *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* van den Hoogleeraar SIEGENBEEK, Deel II. bl. 115 en 116 der Bijlagen.

(10) Voor de meeste Lezers zal het overtollig zijn, hen ook omtrent dezen bekenden Geleerde naar het boven aangehaalde Werk, Deel II. bl. 114 en 115 der Bijl., te verwijzen.

den. Ook voor zijne Ethiopische studie vond hij te *Leyden* voedsel, en gebruikte met alle mogelijke vlijt de Handschriften en Werken, aldaar op de Akademische Boekerij in dat dialekt voorhanden, welke op voorspraak van L'EMPEREUR, hem door DANIËL HEINSIUS (11) met de meeste welwillendheid verstrekt werden. Doch ook de studie der Regten verzuimde hij niet, en won, als gelukkig beoefenaar der Staatkundige Wetenschap, vooral de gunst en vriendschap van CLAUDIUS SALMASIUS, een man, toen onder de eersten in *Europa* geschat, en op denzelfden voet als vroeger SCALIGER, tot opluistering van de eer der Hoogeschool, aan haar verbonden (12).

Aldus ging een jaar voor LUDOLF voorbij, waarin hij de kostbaarste aanwinst van kennis deed, en meer nog dan hij zich had voorgesteld, genoot: langer had hij zich hier opgehouden, zoo niet op het onverwachtst hem eene gelegenheid was aangeboden, om zijnen dorst naar wetenschap ook elders te gaan lesschen, zonder eenige krenking van zijn geldelijk belang, dat inmiddels door meer dan gewone uitgaven geleden had. Door tusschenkomst en op aanbeveling van L'EMPEREUR, werd hij op zeer voordeelige voorwaarden aangezocht, om tot reis-

ge-

(11) Toenmaals Bibliothecaris: zie hetzelfde Werk, t. a. pl. bl. 90—92 en bl. 279, 280.

(12) Zie insgelijks aldaar, Deel I. bl. 139 en elders; Deel II. bl. 117.

gezel te dienen van eenen jongen Regtsgeleerde van goeden huize en ongeveer van gelijken leeftijd, JOHANNES DE THIJS of THIJSIUS (13) geheeten, die eene buitenlandsche reis, mede met doel om zijne kennis daardoor uit te breiden, ondernemen zou: dat aanbod, hem ten hoogste welkom, wijl het met zijne heerschende neiging, om vreemde gewesten te zien en met Geleerden uit allerlei landen betrekkingen aan te knoopen, bijzonder strookte, nam hij zeer gaarne aan; en zoo vertrok hij, op den 1sten Augustus 1646, uit *Leyden*, eerst naar *Munster* zijnen koers rigtende, en vervolgens, na met zijnen reisgenoot langs eenen anderen weg te zijn teruggekeerd, en *Leyden* weder aangedaan te hebben, te scheep naar *Frankrijk*. Onder weg vertoefde hij eenigen tijd te *Caen* bij den bekenden SAMUËL BOCHART, trok zooveel mogelijk partij van het gezelschap en geleerde onderrigt van dien beroemden en in vele opzigten onvergelijkelijken man, en had de eer van hem, op vijftigjarigen leeftijd, ook op zijne beurt tot Leermeester van het Ethiopisch te strekken. In April 1647 kwam hij met THIJSIUS te *Parijs* aan, welke stad hij, even als de meeste andere voorname steden van *Frankrijk*, vrij naauw-

(13) Van dezen Mr. JOHANNES THIJSIUS, Neef van den Hoogleeraar ANTONIUS THIJSIUS *Junior* (zie SIEGENBEEK, t. a. pl., Deel II. bl. 121 en 122 der Bijl.), is de alhier bekende *Bibliotheca Thijsiana* afkomstig, die, als eene wetenschappelijke Stichting aan de Leydsche Hoogeschool ten naauwste verbonden, ook in het genoemde Werk, Deel II. bl. 17 en 18, vermeld is.

naauwkeurig en met een wetenschappelijk oog bezigtigde, zonder evenwel er lang genoeg te vertoeven, om aan alles wat zijne belangstelling waardig was, de noodige opmerkzaamheid te kunnen wijden. Reeds in het volgende jaar naar *Engeland* overgestoken, werd vooral te *Oxford* zijne aandacht bezig gehouden door de rijke en beroemde Boekerij aldaar gevestigd, en bijzonder door de Ethiopische Handschriften, die zij bevat; van welke hij echter slechts een zeer vlugtig gebruik kon maken, daar THIJSIUS, na nog geen volle maand in *Engeland* te hebben doorgebragt, naar zijn Vaderland wenschte terug te keeren, en LUDOLF het ongeraden vond, dat voornemen van zijnen Vriend te bestrijden.

Thans was zijn verblijf in *Nederland* slechts van zeer korten duur, en door geene andere gebeurtenis, der vermelding waardig, gekenmerkt, dan door zijnen omgang met ANNA MARIA SCHUURMAN, toen te *Utrecht* woonachtig, met welke hij door GISBERTUS VOETIUS, aldaar Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, was in kennis gebragt. LUDOLF's verlangen om deze zeldzame Vrouw te ontmoeten, was vooral daardoor opgewekt, dat hij, gelijk van hare Oostersche studie in het algemeen, zoo ook bepaaldelijk van hare beoefening der Ethiopische taal, met lof had hooren gewagen: groot was het genoegen, dat hij in haar gezelschap smaakte, en ongemeen zijne bewondering van een zoo grooten en veelomvattenden geest: zij van haren kant, vatte

ook

ook voor LUDOLF zoodanig eene achting op, dat, toen hij te dien zelfden tijde door eene ernstige ongesteldheid werd aangegrepen, zij met de meeste zorg en oplettendheid den zieke verpleegde, zijne herstelling op alle mogelijke wijzen bevorderde, en hem bij het heengaan met hare beeldtenis beschonk. Op het einde des jaars 1648 vertrok LUDOLF andermaal naar *Parijs*, daar hij op aanbeveling van zijnen tweeden broeder, GEORGIUS HENRICUS, een man van groote bekwaamheden, die toen de betrekking van Geheimschrijver bij den Zweedschen Afgezant aan het Fransche Hof bekleedde, de vereerende uitnoodiging ontvangen had, om de wetenschappelijke en zedelijke vorming der zonen van dezen op zich te nemen. Naauwelijks ter bestemder plaatse aangekomen, deed zich ongezocht voor hem de gelegenheid op, om door dien Zweedschen Edelman met een bijzonderen last van zijne Meesteres, de Koningin CHRISTINA, naar *Rome* gezonden te worden: dáár zijnde, vindt hij vier Habessiniers, van welke drie reeds sedert geruimen tijd in die stad, waar hun een herbergzaam dak was aangewezen, hunne woonplaats gevestigd hadden; maar de vierde, als balling buiten zijn Vaderland omzwervende, slechts drie maanden vóór LUDOLF er was aangeland: deze, een aanzienlijk en geleerd man onder de zijnen, was de bekende ABBA-GREGORIUS, wiens naam bij ieder, die LUDOLF's schriften gelezen heeft, het aangenaamst gevoel en de opregtste belangstelling wekken

ken moet (14). De vreugde, die hij reeds dadelijk ondervond bij de eerste ontmoeting dezer mannen — afkomstig uit het land, welks taal, geschiedenis en letterkunde, zijne lievelingstudie geworden was, — vermeerderde bij elk bezoek, met iedere ontdekking, die hij aan hunne gesprekken had dank te weten. Reeds de eerste maal dat hij zich met GREGORIUS, wien LUDOLF's ijver en vooringenomenheid voor *Habessinie* in het begin een onverklaarbaar raadsel, maar weldra hoogst gevallig en streelend was, onderhield, vertoonde hem deze een Ethiopisch Handschrift, van uitgebreiden omvang, dat sierlijk op pergament geschreven was, en de Besluiten en Verordeningen bevatte, die op de oudste Kerkvergaderingen, door de Ethiopische Christenen geëerbiedigd, zijn vastgesteld (15). Ligt begrijpt men, hoe de van geestdrift blakende man door

(14) Over deze Habessiniers, hun verblijf te *Rome*, en LUDOLF's ontmoeting met hen, vergelijke men vooral den *Commentarius ad Hist. Aeth.*, p. 29, 30. Over GREGORIUS in het bijzonder, zijne lotgevallen, zijn voorkomen, zijn karakter, en zijne wetenschappelijke waarde, vindt men daar zeer in het breede, p. 27—47, gehandeld. De titel *Abba*, dien hij voerde, duidt zijne geleerdheid aan: in *Habessinie* toch is dit አበ de onderscheidende naam van allen, die zich een aanzienlijken graad van kennis en beroemdheid verworven hebben. 's Mans beeldtenis is, te gelijk met die van LUDOLF zelven, voor de meeste exemplaren van het pas gemelde Werk te vinden. Van den laatstgenoemden bestaat ook eene kleinere afbeelding vooraan het werkje van JUNCKER.

(15) Over dit belangrijke Handschrift zie men LUDOLF zelven, in de *Historia Aethiop.*, L. III. Cap. 4 § 31—34, en in den *Commentarius*, p. 301—340.

door dit gezigt verrast werd; maar niet minder ook, hoe het den Habessinier bevreemdde, toen hij dadelijk zijn Vaderlandsch schrift door den Europeaan hoorde oplezen, en deszelfs inhoud met het uiterste gemak door hem verstaan en vertaald zag. Het duurde niet lang, of LUDOLF en GREGORIUS, elken dag elkander ziende, spraken te zamen met eenig gemak in het Ethiopisch dialekt, en oefenden zoo de een den anderen in die geleerde schrijftaal van *Habessinie*, welke ook den laatstgenoemden door gebruik in geenen deele eigen was, vermits de dagelijksche spreektaal zijner Natie thans uit een verbasterden tongval, het *Amhaarsch* geheeten, bestaat. Met gulheid en openhartigheid vertelden zij elkander alles, wat de een van den anderen weten wilde: LUDOLF deelde aan GREGORIUS de inrigting der Europésche Staten mede, en de manier waarop aldaar het onderwijs en de beoefening van kunsten en wetenschappen plaats had; GREGORIUS op zijne beurt aan LUDOLF al, wat deze omtrent *Habessinie* vroeg, hetzij het tot de Godsdienst, hetzij het tot den burgerstaat, of tot de taal- en letterkundige studie, betrekking had.

Na dus met onbeschrijfelijk genoegen eenige weken te *Rome* doorgebragt, en zich te gelijk van den hem opgedragen last naar vermogen gekweten te hebben, kwam hij in Mei 1649 te *Parijs* terug, en nam aldaar de leiding en het onderwijs der aan hem toevertrouwde zonen van den Zweedschen Afgezant, Baron SCHEERING VAN ROSENHAHN, weder

der op zich; terwijl het wel geene opzettelijke vermelding behoeven zal, dat hij inmiddels al den tijd dien hij over had, met verdubbelde vlijt aan zijne Ethiopische letteroefeningen wijdde, en ook van de hulpmiddelen, die *Parijs* hem daarvoor opleverde, het zorgvuldigst gebruik maakte. Reeds in September van datzelfde jaar, toen de gemelde Edelman, zijne zending volbragt hebbende, naar *Zweden* terugkeerde, vertrok ook LUDOLF met zijne beide leerlingen derwaarts, en had er de eer, meermalen in de tegenwoordigheid der schrandere en geleerde Koningin CHRISTINA, en zelfs tot hare tafel, te worden toegelaten. Gedurende dit zijn verblijf te *Stokholm* en in andere oorden van *Zweden*, knoopte hij met een groot aantal beroemde Mannen, toenmaals uit alle landen van *Europa* daar vereenigd, kennis aan, en legde, buiten zijne overige studien, zich ook bepaaldelijk op het aanleeren van eenige minder algemeen bekende talen, zoo als, behalve het Zweedsch, ook nog het Portugeesch, het Finsch en het Russisch, toe. In het begin des jaars 1651, na herhaalde malen met zijnen Habessinischen Vriend, ABBA-GREGORIUS, brieven, die voor beide van het grootste aanbelang waren, gewisseld (16), en meer dan

(16) De eerste brief, door GREGORIUS aan LUDOLF geschreven, en gedagteekend uit *Rome* van den 8sten Augustus 1649, is door dezen in den *Commentarius ad Hist. Aeth.*, p. 35-37, in het oorspronkelijk Ethiopisch, met eene bijgevoegde Latijnsche vertaling, medegedeeld.

dan eens van hem vernomen te hebben, dat hij er ligt toe zou te bewegen zijn, om zoo LUDOLF naar *Duitschland* terugkeerde, derwaarts uit *Rome* naar hem toe te komen, was hij eindelijk, doordrongen van het wezenlijk gewigt, dat aan de uitvoering van zoodanig plan te hechten was, niet meer in *Zweden* te houden, maar besloot, met innige dankzegging aan zijnen hoog vereerden Weldoener, de terugreis naar zijn Vaderland aan te nemen. Den weg over *Denemarken*, en deszelfs hoofdstad *Koppenhagen*, kiezende, kwam hij, op den 13den Maart daaraanvolgenden, behouden bij de zijnen te *Erfurt* terug, na in dat tijdsverloop van zes jaren zijne studien op de belangrijkste wijze uitgebreid, en zijnen geest met eenen onwaardeerbaren schat van de zeldzaamste kundigheden verrijkt te hebben.

Weldra werd nu ook het ontwerp der overkomst van GREGORIUS tot stand gebragt, en wel, door eenen hoogst gelukkigen zamenloop van omstandigheden, in dier voege, dat de Habessinier uit naam van Hertog ERNST van *Saksen*, aan wien LUDOLF zijne bekendheid met dezen en zijne hooge achting voor hem had meêgedeeld, werd uitgenoodigd, om op de Residentiestad *Gotha* den koers zijner reize te rigten, en aldaar op diens kosten gedurende eenigen tijd zijn vast verblijf te houden. LUDOLF reisde hem tot *Neurenberg* te gemoet, zag aldaar (in Mei 1652) met onbeschrijfelijke vreugde den geachten Vreemdeling weder, en zette gezamenlijk met hem de reis naar *Gotha* voort, waar hij hem weldra

aan

aan den Hertog zelven mogt voorstellen. Deze, getroffen door het gezond verstand en de kundigheden van GREGORIUS, die hij gedeeltelijk zelf in herhaalde mondgesprekken bij hem opmerkte, en gedeeltelijk door onderscheiden Geleerden had op de proef laten stellen, hield hem met groot genoegen in zijne nabijheid, en begunstigde, door alle mogelijke blijken van goedkeuring, zijnen dagelijkschen omgang met LUDOLF. Welk nut aan dezen dit voortdurend gezelschap hebbe aangebragt, en welk voordeel daaruit voor zijne schriften over de Geschiedenis en taal der Habessiniers zij voortgevloeid, weten allen, die niet volslagen met dezelve onbekend zijn: hetzij men toch de *Amhaarsche* of *Ethiopische Grammatica*, hetzij men het *Lexicon* dier beide dialekten, hetzij men de *Historia Aethiopica*, en den geleerden *Commentarius* op dezelve, opsla, overal treft men den naam van GREGORIUS aan, als dien van eenen goeden en vertrouwden gids, van eenen leermeester wiens nagedachtenis met dankbare hulde vereerd werd.

Reeds in September van hetzelfde jaar vertrok de man, met wien LUDOLF nu de naauwste vriendschap gesloten had, weder uit *Gotha*, eensdeels, omdat Hertog ERNST het voor den Habessinier, als aan warmer luchtgestel gewend, gevaarlijk rekende, aldaar den winter af te wachten (waarom hij gaarne gezien zou hebben, dat deze zich gedurende dat jaarsaizoen in *Italie* had willen ophouden); maar wel voornamelijk, omdat hij zelf vast besloten had, den

terugkeer in zijn Vaderland te beproeven, en aldaar, zoo hij er in slagen zou de gunst van zijnen Koning te herwinnen, dezen deelgenoot te maken van al het goede, dat hij in *Europa* gezien en gehoord had. Dit voornemen ten uitvoer brengende, verloor hij, na reeds velerlei tegenspoed geleden te hebben, eindelijk op eene hoogst ongelukkige wijze door schipbreuk het leven, niet ver van de Syrische stad *Alexandrette;* terwijl aan zijn lijk, aldaar op het strand aangedreven, nog door de zorg des Franschen Consuls, eene eerlijke begrafenis te *Aleppo* is ten deel gevallen. Wat LUDOLF betreft, hij zou niets liever gewild hebben, dan zijnen GREGORIUS, met trotsering van alle gevaren der reis, tot in *Habessinie* zelf te volgen, om daar ter plaatse nog nadere en meer omstandige berigten in te winnen omtrent de bijzonderheden van allerlei aard, die hij van dezen vernomen had; doch de Hertog in zoodanig plan volstrekt geen genoegen nemende, schoot er niets anders voor hem over, dan zijnen Vriend bij het henengaan een groot eind wegs te verzellen, en vervolgens, na een weemoedig afscheid, alleen naar *Gotha* terug te keeren.

Van dezen tijd af begon voor LUDOLF eene meer openbare en staatkundige loopbaan: nog in 1652 werd hij door ERNST als Geheimschrijver toegevoegd aan den Gezant, door hem naar de Rijksvergadering te *Regensburg* bestemd; in welke hoedanigheid hij zoo vele blijken van schranderheid, bedaardheid en kennis, aan den dag legde, dat hij bij zijne terug-komst,

komst, op het einde van 1654, door den Hertog werd waardig gekeurd, om onder den titel van Hoffmeister der Fürstlichen Printzen, het onderwijs en de leiding zijner Zonen te regelen. Dezen gewigtigen post met grooten ijver en lof gedurende vier jaren bekleed hebbende, werd hij in 1658 tot *Hofraad* verheven, en deed in die hoedanigheid, als Afgezant en Vertegenwoordiger des Hertogs, verscheiden staatkundige reizen naar *Frankfort*, *Heidelberg*, *Leipzig* en andere plaatsen. Terwijl hij op deze wijze zijne groote bekwaamheden al meer en meer ontwikkelde, en reeds belangrijke diensten aan den Hertog bewezen had, wist deze, toen hij in 1673 voor zijnen derden zoon, ALBERT, die eene reis door de Noordelijke Rijken van *Europa* ondernemen zou, een vertrouwden en waardigen geleider noodig had, geen beteren man dan LUDOLF voor die betrekking uit te kiezen: schoon tegen zijnen zin, liet hij zich echter de eervolle keuze van zijnen Meester welgevallen, en vertrok met zijnen Vorstelijken reisgenoot, eerst naar *Brunswijk*, daarop, over *Hamburg* en *Lubek*, naar de hoofdstad van het Deensche Koningrijk, en vervolgens naar *Zweden*; uit welk land hij over *Straalsund*, *Rostok*, en andere voorname steden, op den 25sten September 1674 weder te *Gotha* terugkwam. In het volgende jaar stierf Hertog ERNST, opgevolgd door zijne zeven zonen, die later het Hertogdom *Saksen* onder elkander verdeelden. FREDERIK, de oudste van hen (aan wien bij de deeling *Gotha* verviel), wist niet minder

dan

dan zijn Voorganger, de verdiensten van LUDOLF op prijs te stellen, en van zijne veelzijdige bekwaamheid partij te trekken. Nog in 1675 schonk hij hem den nieuwen titel van Kammer-Direktor, of *Domein-Beheerder*, hem gelijktijdig naar de stad *Altenburg* verplaatsende, om aldaar de Vorstelijke goederen van het Gewest van dien naam te bestieren. In het volgende jaar met eene zending naar *Berlijn*, tot FREDERIK-WILLEM, den grooten Keurvorst van *Brandenburg*, belast, had hij de hem opgedragen taak juist op het gelukkigst ten einde gebragt, toen hem onverwachts de treurige tijding van den dood zijner Vrouw, door hem gezond in *Altenburg* achtergelaten, werd toegezonden (17): welke mare hem zoozeer trof en ter neder sloeg, dat hij allen lust voor de beslommeringen van het openbare leven verloor, en er niet toe te bewegen was, om zijn bij den eersten schok genomen besluit, van een eervol ontslag uit zijne dubbele betrekking te vragen, nog op dringend verzoek van velen te veranderen. Hertog FREDERIK willigde, schoon ongaarne, dat verlangen in, en schonk, in den jare 1677, aan zijnen en zijns Vaders getrouwen Dienaar, in de vlei-

(17) Met deze Vrouw, volgens JUNCKER (p. 182) AEMILIA MARIA, doch volgens LUDOLF's Grafschrift (zoo als wij straks zien zullen) AMALIA MARIA geheeten, de dochter van JOH. JAC. TIMPLER, of (gelijk men uit het Grafschrift zou moeten opmaken) TIMPEL, Raad des Hertogs van *Saksen*, was hij eerst op den 6den Mei van het jaar 1662 te *Frankfort* gehuwd.

vleijendste bewoordingen (18), de door hem verzochte en verdiende rust, met toekenning van den titel en de waardigheid van *Eere-Raad* (19).

Nu was de eenige zorg van LUDOLF, voor zich eene woonplaats te kiezen, die het meest voor zijne studien geschikt was: en daartoe scheen hem *Frankfort* (aan den *Main*) verreweg het meest zich aan te bevelen, eene stad, waar in verscheiden Boekerijen een schat van letterkundige voortbrengsels verspreid was, en uit welke, als door hare ligging en haren handel met geheel *Europa* in verband staande, het hem niet moeijelijk zijn kon, zijn schriftelijk verkeer met zoo vele Geleerden van naam, die hij in allerlei landen had leeren kennen en hoogachten, voort te zetten; eene stad eindelijk, waar hij tevens in de gelegenheid zijn zou, om vreemdelingen uit de verste gewesten te ontmoeten, welker berigten hem van dienst konden zijn, om te gelukkiger zijne veelomvattende plannen te volvoeren, en nog van tijd tot tijd iets nieuws over *Habessinie* en deszelfs bewoners te vernemen. Van het jaar 1678 af werd dus *Frankfort* zijn gewone zetel, en bleef dit ook tot aan zijn dood, hoe-

(18) Het Bevelschrift, daartoe door FREDERIK in het Latijn uitgevaardigd, is in deszelfs geheel bij JUNCKER, op p. 101 en 102, voorhanden. Door eene drukfout schijnt het daar de dagteekening van 13 April 1678, in plaats van 1677, te voeren.

(19) De oorspronkelijke woorden luiden (t. a. pl. op p. 102) aldus: *insuper* Consiliarii honorarii *titulo et dignitate, ob bene merita eum cohonestare voluimus.*

hoewel hij nu en dan nog grootere of kleinere reizen ondernam (20), waartoe voornamelijk wel zijne letterkundige bemoeijingen, maar toch ook gedeeltelijk de eervolle betrekking, die hij krachtens zijnen titel nog bekleedde (21), en weldra ook vooral de nieuwe staatkundige loopbaan, die hij zich moest laten welgevallen, hem aanleiding gaven. Slechts weinig tijds toch verliep er, of LUDOLF werd door KAREL-LODEWIJK, Keurvorst van de *Palts*, op het dringendst uitgenoodigd, om onder denzelfden naam, dien hij te voren bij Hertog FREDERIK van *Saksen* gevoerd had, dien namelijk van *Domein-Beheerder*, thans

(20) Zoo weten wij uit zijne Voorrede voor het eerste Aanhangsel tot de *Historia Aethiopica*, getiteld *Relatio Nova* enz., dat hij in het jaar 1679 zich te *Praag* heeft bevonden, en aldaar dat gesprek met Keizer LEOPOLD gehad heeft, dat de voorname aanleiding geweest is tot zijne latere reizen in *Engeland* en de *Nederlanden*. Het schijnt ook dat hij toen, in groote mate de goedkeuring en hoogachting van den Keizer zich verworven hebbende, dien titel heeft ontvangen, dien wij hem later zien voeren, en die men ook uit zijn Grafschrift op kan maken, dat hem omstreeks dezen tijd zal geschonken zijn: dien, namelijk, van *Raad des Keizers*.

(21) Meermalen werd hij naar *Gotha* geroepen, om Hertog FREDERIK met raad en voorlichting te dienen; en in het jaar 1681 werd hem de last opgedragen, om in naam der gezamenlijke Hertogen van *Saksen*, onder den titel van *Afgezant*, de onderhandelingen bij te wonen en mede te helpen leiden, welke te *Frankfort*, tusschen den Keizer en het Rijk ter eene, en den Koning van *Frankrijk* ter andere zijde, over een vredesverdrag gevoerd werden. Een weinig later (in 1686) ontving hij dan ook, tot belooning van zijne gewigtige diensten, den titel van *Geheimraad der gezamenlijke Hertogen van Saksen*, en werd hem van hunnentwege een jaargeld, aan dien rang geëvenredigd, toegelegd.

thans het oppertoezigt over zijne Keurvorstelijke goederen op zich te willen nemen, met deze bijzondere bepaling, dat hij hoofdzakelijk als *Raad* hem dienen, en daartoe bij voorkomende gevallen zich van *Frankfort* naar *Heidelberg* begeven zou. En toen de genoemde Keurvorst, kort daarna (in Augustus 1680) gestorven (22), en door zijnen zoon KAREL was opgevolgd, bleef LUDOLF ook bij dezen dezelfde waardigheid bekleeden, en diende hem, tot dat de dood, vijf jaren later (in Mei 1685), ook aan het leven van dezen Vorst een einde gemaakt had.

In dezen tijd (1683 en 1684) valt de reis, door LUDOLF eerst naar de *Nederlanden*, vervolgens naar *Engeland*, en eindelijk nog van daar naar *Frankrijk* ondernomen, voornamelijk met plan, om door tusschenkomst en medewerking van de Regering der eerstgenoemde Landen eene geregelde briefwisseling met de Habessiniers aan te knoopen, en eene nadere verbindtenis tusschen dit Volk en de Europésche Staten te bewerkstelligen (23). Doch van deze

(22) Het werkje van JUNCKER vergelijkende, zou men uit p. 104 opmaken, dat LUDOLF eerst in 1681 deze nieuwe betrekking bij den Keurvorst KAREL-LODEWIJK aanvaard heeft; doch het blijkt uit andere bronnen, dat de dood van dezen op den door ons aangegeven tijd heeft plaats gehad.

(23) De reis naar *Frankrijk* had een ander doel, om namelijk al de Ethiopische Schriften, die men te *Parijs* en elders bezat, op het naauwkeurigst op te nemen, en dat nut van dezelve te trekken, dat zij voor de geschiedenis en de taal van *Habessinie* konden opleveren. Zie JUNCKER, p. 142.

deze reis, en het oogmerk en de gevolgen derzelve, zullen wij hieronder afzonderlijk gewagen moeten, daar zij in het naauwste verband staat tot den eersten door ons uitgegeven Brief.

In de voorste helft van het jaar 1684 te *Frankfort* teruggekomen, wijdde LUDOLF zich sedert dien tijd uitsluitend aan zijne hoofdstudie, en deed al het mogelijke, om zijne kennis van de taal en het land der Habessiniers uit te breiden, en zijn geleerden *Commentarius* op de reeds vroeger door hem uitgegevene *Historia Aethiopica* op de gelukkigste wijs te voltooijen (24). Voor zoo ver dus de staatkundige betrekking, die hij nog bekleedde, het toeliet (25), leefde hij rustig en stil in de stad zijner woning voort, en ontving aldaar, in het jaar 1690, de hoogst eervolle benoeming tot *Voorzitter van het Keizerlijk Collegie van Geschiedenis* (26); terwijl hij ook in het volgende jaar door JOHAN-GEORGE III., Keurvorst van *Saksen*, werd uitgenoodigd, om onder den titel van *Raad en Resident*, de bezorging der belangen van dat Keurvorstendom te *Frankfort* op

(24) Tot dezen tijd (1684—1691) behoort ook zijne briefwisseling met de Samaritanen, waarover men de aanteekening van mijnen waardigen Leermeester HAMAKER, in ditzelfde Archief, D. V. bl. 9 en 10, en het door JUNCKER gezegde op p. 169—171, vergelijken kan.

(25) Wij vinden toch in zijn Leven bij JUNCKER (p. 148), dat hij nog tot in het jaar 1690 verschillende togten door *Duitschland* gemaakt heeft, waarvan sommige hem tot belangrijke ontdekkingen aanleiding gaven, door hem met Handschriften bekend te maken, welker bestaan hij tot hiertoe niet geweten had.

(26) Men zie daarover JUNCKER, p. 179—181.

op zich te nemen: eene waardigheid, waarin hij, toen de genoemde Keurvorst nog in datzelfde jaar gestorven was, ook door deszelfs zoon, JOHAN-GEORGE IV., die van 1691—1694 regeerde, bevestigd werd. Dezen laatsten overleefde LUDOLF nog een geruimen tijd, daar hij eerst op den 8sten April van het jaar 1704 overleed, ten gevolge eener korte ongesteldheid, tegen welke zijn anders gezond en buitengewoon krachtvol ligchaam, in dien bijna tachtigjarigen ouderdom niet meer bestand was. Na 's mans dood liet zijn zoon en schoonzoon een marmeren gedenkteeken te zijner eere in de Kerk der H. CATHARINA te *Frankfort* oprigten, en daarop het volgende opschrift beitelen, dat wij, gedeeltelijk om er de hoofdtrekken van ons berigt door te staven, en gedeeltelijk, om den Lezer met de bijzonderheden, die op het einde vermeld zijn, bekend te maken, hier in het oorspronkelijk Latijn geheel willen mededeelen:

MEMORIAE

IOBI LVDOLFI

Erfurtensis,

QVI STVDIA IN PATRIA COLI COEPTA IN BATAVIS PERFECIT, IN GALLIA ET ROMAE CONSVMMAVIT, ET DANIS, SVECONIBVS ET BRITANNIS LVSTRATIS, DIGNVS PIO PRINCIPI SAX. ERNESTO VISVS EST, QVEM FILIIS RECTOREM DARET, DEIN SIBI ASSVMERET CONSILIARIVM. QVO DENATO FILIVS FRIDERICVS ET POSTEA ELECT. PALAT. CAROLVS LVDOVICVS ET CA-

CAROLVS REDITIBVS DIRIGENDIS PRAEFECERE. INTEREA IMPERATOR ROM. A SVIS CVM CONSILIIS, SAXONIAE DVCES AB ARCANIS, REX POLON. (27) ET SAX. ELECT. ABS REBVS SVIS IN CONVENTIBVS FRANCOFVRT. ESSE IVSSERE. CLARVS LITTERARVM STVDIIS, ATQVE LINGVARVM HABESSINORVM PRAECIPVE, QVORVM LITTERIS ET HISTORIAE TANTVM LVCIS ATTVLIT, QVANTVM IN EVROPA NEMO. EX TRIPLICIS MATRIMONII PRIMO SOLVM CVM AMALIA MARIA TIMPELIA, SVSCEPIT FILIVM CHRISTIANVM, A CONSILIIS ET SECRETIS DVCI SAXO-ISNACENSI, ET FILIAM SVSANNAM MAGDALENAM, ADOLPHO CHRISTIANO AVEMANNO, INTIMO CONSILIARIO SAX. GOTH. LOCATAM, SED PATRI PRAEMORTVAM. VIDIT NEPOTES V. VIXIT ANNOS LXXIX. M. X. OBIIT FRANCOFVRTI AD MOENVM VI. ID. APRIL. 1704. VIR INGENIO MAXIMVS, FAMA IMMORTALIS.

De lof, die hier aan LUDOLF wordt toegezwaaid, is niet overdreven: 's mans veelomvattend taalgeheugen grenst aan het wonderbare (28); zijn blaken-

(27) In welk jaar ook de Koning van *Polen* LUDOLF tot zijnen Zaakgelastigde te *Frankfort* aangesteld, en zich aldaar van zijnen raad en hulp bediend hebbe, kunnen wij niet met zekerheid opgeven, daar van deze zaak met geen enkel woord, óf in 's mans Leven door JUNCKER, óf elders, zoo ver wij weten, wordt melding gemaakt. Wat evenwel den persoon diens Konings aanbelangt, zoo is er geen twijfel, of men heeft aan JOHAN III. te denken, die van 1674 tot 1696 over het Koningrijk *Polen* geregeerd heeft, en aan wiens naam niet alleen krijgseer, maar ook letterroem verbonden is. Zelf taalkundige, en een groot voorstander van Wetenschap en Geleerden, kon het niet anders, of LUDOLF's Europésche vermaardheid moest ook *zijne* aandacht wekken, en hem bedacht doen zijn, om op eenigerlei wijze dien grooten man aan zich te verbinden, en hem een onderscheidend bewijs van zijne achting en zijn vertrouwen te schenken.

(28) Bij JUNCKER worden, op p. 156 en 157, naar aanleiding

kende ijver voor letteren en wetenschap gaat alle verbeelding te boven, en zijne verdiensten, vooral omtrent de Ethiopische taal en geschiedenis, zijn in den volsten zin des woords onsterfelijk. Wat men vóór hem van die beide in *Europa* wist, had slechts zeer weinig waarde, en kon bezwaarlijk zelfs den grondslag van een voortgaand onderzoek uitmaken: LUDOLF sloeg de hand aan het werk, en in éénen leeftijd is door hem die duisternis in zuiver licht, die algemeene onzekerheid en dwaling in heldere kennis en grondige studie herschapen. Nog heden zijn zijne Geschriften onze vertrouwde en bijna éénige hulpbronnen bij het aanleeren en beoefenen der Ethiopische taal; en van hoe groote waarde zijne nasporingen zijn, zoowel omtrent de aardrijkskundige gesteldheid van *Habessinie* zelf, als omtrent de geschiedenis en zeden van deszelfs bewoners, getuigen en bevestigen uit éénen mond allen, die na hem eenig gedeelte van datzelfde onderwerp behandeld hebben (29). Zijne Werken, voor

zoo–

van LUDOLF's eigene aanwijzing (te vinden op p. 30 van het voorwerk, dat den *Commentarius ad Hist. Aeth.* voorafgaat), 25 zoo nieuwere als oudere talen opgenoemd, van welke hij, voor het meerendeel, eene naauwkeurige kennis bezat, en met gemak zich bedienen kon.

(29) Wij doelen op de berigten van onderscheiden Reizigers of Aardrijkskundigen, gedeeltelijk uit de vorige, maar grootendeels ook uit onze tegenwoordige eeuw, als BERGHAUS (in zijnen *Memoir zur Erklärung und Erläut. der general-Karte von Arabia und dem Nil-Lande*, Gotha 1835, 4°.), BRUCE, CAILLIAUD, COMBES, GOBAT, HOSKINS, LOBOS NIEBUHR (in zijne *Nachrichten über Habes-*

zoover zij tot dat hoofdvak zijner studie betrekking hebben, zijn onder den volgenden titel uitgegeven:

Lexicon Aethiopico-Latinum, *ex omnibus libris impressis, nonnullisque Manuscriptis collectum, et cum docto quodam Aethiope relectum. Accessit Authoris* Grammatica Aethiopica; *itemque* Confessio fidei CLAUDII, *Regis Aethiopiae, cum notis et versione latina ejusdem. In lucem edita studio et curâ* JOHANNIS MICHAELIS WANSLEBII, *Mathem. et Orient. LL. Stud.* Londini, 1661. 4°. (Over de menigvuldige fouten, die in deze eerste uitgaaf van het *Lexicon* en de *Grammatica Aeth.*, eensdeels door mindere zorgvuldigheid en anderdeels ook door willekeurige invoegsels van WANSLEBEN, zijn

sinien, die het slot uitmaken van het onlangs uitgegeven *derde* Deel zijner *Reisebeschr. nach Arabien und andern umliegenden Ländern*), NATH. PEARCE, CH. PONCET, C. RITTER (in het *eerste* Deel zijner *Erdkunde*), RÜPPELL, SALT, VALENTIA, WADDINGTON, en anderen, bij wie het ons aangenaam zijn zou, zoo wij reeds MARCEL hadden mogen voegen, die in de aanteekeningen achter het derde Deel der door hem uitgegeven *Contes du Cheykh el-Mohdy, traduits de l'arabe d'après le Manuscrit original* (Paris 1835, 8°.), op p. 405, ons hoop geeft op de mededeeling van hoogstschatbare berigten, door hem in *Kairo* over *Habessinie* verzameld, en wel uit den mond van een geleerd en kundig man, die, als het Hoofd der Ethiopische Kerk, volkomen met die streken bekend was. — Wat LUDOLF betreft, het is eene door allen erkende waarheid, dat hij bij zijne *Historia Aethiopica* de eerste bruikbare Kaart, maar die voor dien tijd ook allervoortreffelijkst is, van *Habessinie* geleverd heeft: onder de latere munten vooral die van BRUCE, SALT en BERGHAUS, uit.

zijn ingeslopen, klaagde LUDOLF naderhand bij meer dan eene gelegenheid.)

Historia Aethiopica, *sive brevis et succincta descriptio Regni Habessinorum, quod vulgo male* Presbyteri JOHANNIS *vocatur. In qua libris quatuor agitur* I. *de natura et indole regionis et incolarum;* II. *de regimine politico, Regum successione, etc.;* III. *de statu Ecclesiastico, initio et progressu religionis Christianae, etc.;* IV. *de rebus privatis, literatura, oeconomia, etc.* Francofurti ad Moenum, 1681. fol. (Dit klassieke Werk werd spoedig in verscheiden Europésche talen, als het Engelsch, Fransch, Hollandsch en Russisch, overgezet; over welke vertalingen men LUDOLF zelven raadplege, p. 47 en 48 van den *Commentarius*, of JUNCKER, p. 162-166.)

Commentarius ad Historiam Aethiopicam, *antehac editam: in quo multa breviter dicta fusius narrantur, contraria refelluntur, atque hac occasione, praeter res Aethiopicas, multa auctorum, quaedam etiam S. Scripturae, loca declarantur, aliaque plurima, geographica, historica et critica, inprimis vero Antiquitatem Ecclesiasticam illustrantia, alibi haud facile obvia, exponuntur; ut variarum observationum loco haberi possit.* Francof. ad M., 1691. fol.

Relatio nova *de hodierno* Habessiniae *statu, ex India nuper allata. Additis Epistolis Regiis ad Societatem Indiae Orientalis, ejusque Responsione, cum Notis necessariis* (Appendix prior ad

ad Historiam Aethiopicam). Francof. ad M., 1693. fol.

Appendix secunda ad Historiam Aethiopicam, *continens dissertationem de* locustis, *anno praeterito immensa copia in Germania visis; cum diatriba, qua sententia Autoris nova de* שלוים selavis, *sive* locustis, *cibo Israëlitarum in deserto, defenditur et argumentis contrariis viri docti respondetur. Qua occasione nonnulla S. Scripturae loca declarantur, et autores quidam notantur vel emendantur.* Francof. ad M., 1694. fol.

Grammatica Linguae Amharicae, *quae vernacula est Habessinorum, in usum eorum, qui cum antiqua hac et praeclara natione Christiana conversari volent, edita.* Francof. ad M., 1698. fol.

Lexicon Amharico-Latinum, *cum Indice Latino copioso, inquirendis vocabulis Amharicis in hoc opere contentis.* Francof. ad M., 1698. fol.

Lexicon Aethiopico-Latinum, *ex omnibus libris impressis, et multis MSStis contextum. Nunc denuo ab ipso Autore revisum ac emendatum, plurimisque novis radicibus et derivatis, nec non nominibus propriis, auctum. Editio secunda. Accedit Index Latinus copiosissimus, qui vicem Lexici Latino-Aethiopici praestare possit.* Francof. ad M., 1699. fol.

Psalterium Davidis, Aethiopice et Latine. *Cum duobus impressis et tribus MSStis Codicibus diligenter collatum et emendatum, nec non variis lectionibus et notis philologicis illustratum. Accedunt*

Aethi-

Aethiopice *tantum* Hymni et Orationes aliquot Vet. et Novi Testamenti, *item* Canticum Canticorum, *cum variis lectionibus et notis*. Francof. ad M. 1701. 4°. (Van dit *Psalterium* zijn, blijkens de Voorrede, p. 2, verscheiden exemplaren, ten gevalle der Habessiniers, enkel in het *Ethiopisch* afgedrukt, en door LUDOLF naar dat land verzonden.)

Grammatica Aethiopica, *ab ipso Autore solicite revisa, et plurimis in locis correcta et aucta. Editio secunda. Accedit prosodia, cum appendicibus, praxi grammatica, et de scribendis epistolis Aethiopicis; denique index vocabulorum difficiliorum.* Francof. ad M. 1702. fol.

Na aldus den Lezer in het kort met LUDOLF en zijne voornaamste lotgevallen te hebben bekend gemaakt, gaan wij over om de beide Brieven, welker uitgaaf en vertaling het eigenlijk doel van dit stukje is, achtervolgens mede te deelen, en op te geven welke de aanleiding tot het schrijven derzelve geweest zij. Wij beginnen met den oudsten in dagteekening, en zullen LUDOLF zelven tot den Lezer laten spreken, zoo als hij in de Voorrede tot de bovengemelde *Relatio nova* of *Appendix prior ad Hist. Aeth.* (p. 4 en 5), van dezen Brief gewaagt, en verhaalt in welken tijd en met wat oogmerk dezelve door hem zij opgesteld: »Toen ik in het jaar 1679 (zoo

 lui-

luiden in onze taal zijne woorden), op aanraden en door medewerking van den Heer B. HOCHER, toen ter tijd Hof-Kanselier, te *Praag* tot een mondgesprek met den Keizer was toegelaten, vroeg Zijne Majesteit (die mij uit een berigt van zijnen Bibliothecaris LAMBEC kende), wetende, dat de Koning der Habessiniers een Christen en de nabuur der Turken aan het strand der Roode Zee was, mij onder andere, of ik ook een brief naar dat Rijk zou kunnen schrijven, en den weg banen tot eene vriendschapsverbindtenis, die later van nut kon zijn? Ik antwoordde, dat ik mij alle moeite wilde geven, om, ten einde mij met den tegenwoordigen staat van dat Rijk bekend te maken, brieven naar *Indie* en *Ethiopie* zelve af te zenden; zoo maar Zijne Keizerlijke Majesteit kon goedvinden, mij aan de Engelschen en Nederlanders, die op de Roode Zee handel dreven, aan te bevelen, opdat zij mijne brieven goed bezorgen, en omtrent het wetenswaardige mij berigt mogten overmaken: want dat ik sedert bijna veertig jaren geene tijding uit die streken ontvangen had. De Keizer neigde zeer goedgunstig het oor tot mijn verzoek, en gaf mij brieven, zoowel tot den Koning van *Engeland*, KAREL II, als tot de Staten van het *Vereenigd Nederland*, waarin mijne pogingen en bemoeijingen hun werden aanbevolen: deze brieven zou ik zelf gaan overhandigen, en kon voorts overleggen, wat er nog meer verrigt moest worden.

Te dien tijde was alles in diepen vrede, en niemand

mand jagtte mij tot de voorgenomen reis: weshalve ik ook zelf mij niet haastte, en eerst andere tusschen beide komende zaken wilde afmaken. Maar toen in het jaar 1683 een zware oorlog met de Turken was uitgebarsten, die in het begin door de belegering van *Weenen* allergevaarlijkst was, begreep ik, als door een natuurlijke aandrift opgewekt, dat mijne reis niet langer moest uitgesteld worden. Ik herinnerde mij toch, dat in andere Turksche oorlogen eene verbindtenis en bondgenootschap met de Perzen door onze Keizers en de Koningen van *Polen* gezocht was: ik had de brieven gelezen van Paus PIUS V tot *Schah*-TAHAMASUS (lees TECMASES), den Koning der Perzen, en tot *Scherif*-MUTAHAR, den Koning van *Gelukkig-Arabie*, beide belijders der Mohammedaansche Godsdienst; gelijk ook tot MENNAS, den Koning van *Ethiopie* (30); in welke hij hen, na de groote overwinning ter zee bij de *Echinaden* (31), in het jaar 1571 door de Turken behaald, aanspoorde om hunne wapenen tegen dezen te vereenigen en den oorlog voort te zetten. Hoewel zoo iets bij de Ongeloovigen geheel ijdel en vergeefsch is, omdat het door hunne godsdienstige verordeningen is voorgeschreven, dat geen Muzelman den

(30) Vergelijk hierover LUDOLF's *Commentarius ad Hist. Aeth.*, p. 469.

(31) Of, zoo als thans die eilandjes heeten, de *Curzolari*: zie over den zeeslag hier bedoeld, VON HAMMER's *Geschichte des Osman. Reiches*, III. S. 593 ff.

den anderen met de wapens mag aanvallen, zoolang hij met de *Gauren* (zoo noemen zij de Christenen), of met vijanden van eene vreemde Godsdienst, in den oorlog gewikkeld is. Maar bij den Christelijken Koning der Habessiniers was eenige hoop op bondgenootschap van wapenen over. Om dus niets te verzuimen, wat in mijn gering vermogen was, ondernam ik, zonder dat iemand mij aanspoorde, enkel door ijver voor het algemeen belang gedreven, op eigen kosten die reis, en liet een brief, tot de geheele Natie in het Ethiopisch geschreven, drukken, opdat er des te meer exemplaren van denzelven door verschillende schepen zouden kunnen worden afgezonden."

Deze Brief, door LUDOLF, zooals men hieruit ziet, met een bepaald doel afzonderlijk *gedrukt*, is nergens door hem in zijne andere Schriften opgenomen, en zou dus niet zonder grond geheel verloren kunnen geacht worden, daar men vermoeden mag, dat het aantal exemplaren, door den Schrijver daarvan opgelegd, niet zoo groot zal geweest zijn, en deze ligtelijk, het een na het ander, naar de plaats hunner bestemming konden verzonden, en óf aldaar óf op de reize zelve verongelukt zijn. Het mag dan ook waarlijk wel voor een geluk, waarop niet te rekenen viel, gehouden worden, dat van dit blad *twee* exemplaren tegelijk mij hier zijn voorgekomen, die beide met één *eigenhandig* Naschrift van LUDOLF voorzien, daardoor nog te meerdere waarde hebben, en met het grootste regt on-

onder de letterkundige zeldzaamheden geteld mogen worden.

Toen ik, námelijk, tegen het einde van 1836, van mijnen geachten Ambtgenoot, den Heer KIST, een gedeeltelijk gedrukt en gedeeltelijk geschreven Ethiopisch folio-blad ter inzage ontvangen had, bemerkte ik aldra met groot genoegen, dat het gedrukt gedeelte niets anders was dan de Brief, waarvan LUDOLF zelf ter aangevoerde plaatse gewaagt, als door hem aan het gezamenlijke volk der Habessiniers gerigt; en dat het geschrevene bijvoegsel een tweeledig Naschrift van zijne eigene hand was, hoedanig ik, reeds eenigen tijd geleden, ook op een ander stuk van gelijken aard had aangetroffen. Ik vertaalde, overeenkomstig het mij gedaan verzoek, het gansche blad, en gaf het, met deze overzetting, den Heer KIST terug, die spoedig daarop mij aanzocht, om van deze niet onbelangrijke ontdekking openlijk in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* verslag te doen; er bijvoegende, dat hij onder diezelfde Verzameling van papieren, waaronder dit stuk was verscholen geweest (32), ook nog een an-

(32) Behoorende tot de nalatenschap van den Heer WILLEM TE WATER, in leven Inspecteur der Bursalen aan onze Hoogeschool, en vroeger naar allen schijn afkomstig van JOHANNES HEYMAN, alhier Hoogleeraar in de Oostersche Letterkunde (zie SIEGENBEEK, t. a. pl., D. II. bl. 171 der Bijl.). Geheel uit dezelfde bron ontving ook HAMAKER den Samaritaanschen Brief, die door hem voor vier jaren in dit Archief is uitgegeven: zie Deel V. bl. 18.

ander gevonden had, dat in uiterlijk voorkomen geheel en al met dit overeenstemde, en naar alle waarschijnlijkheid blijken zou een tweede exemplaar van dezen zelfden Brief te zijn. Die gissing werd volkomen bevestigd, en niet zonder bevreemding ontmoette ik op dit tweede blad ook van woord tot woord hetzelfde eigenhandige Naschrift van LUDOLF, dat ik op het eerste had aangetroffen: iets dat zich, gelijk wij straks nader zien zullen, uit de eigenlijke bestemming dier bladen zeer ligt verklaren laat. Of nu door LUDOLF nog andere exemplaren van dien Ethiopischen Brief met hetzelfde toevoegsel vermeerderd, en deze óf werkelijk naar *Habessinie* verzonden zijn, óf misschien nog ergens in *Europa* schuilen mogen, is eene vraag, waarop wij van zelf het antwoord moeten schuldig blijven: zoo veel is zeker, dat, indien de twee, welke wij thans door een gelukkig toeval te *Leyden* bezitten, de eenige mogten geweest zijn, waarop LUDOLF in lateren tijd eigenhandig dit Naschrift geplaatst heeft, hetzelve althans op *een* der twee (dat door het doorscheuren van den ondersten vouw der laatste helft, ligt van het andere te onderkennen is) niet wel voor oorspronkelijk kan aangezien, maar naar allen schijn voor kopij moet gehouden worden. In dat exemplaar toch vindt men een woord, dat door den Schrijver bij vergissing was uitgelaten, naderhand boven den regel bijgevoegd; terwijl die uitlating van zoodanigen aard is, dat zij moeijelijk anders dan bij *overschrijven* heeft kunnen plaats heb-

hebben (33). Het zij dus, dat LUDOLF eerst voor zich een *voorbeeld* hebbe opgemaakt, dat hij in beide exemplaren gevolgd zij; het zij, dat men ons andere exemplaar voor de oorspronkelijke vrucht zijner pen te houden hebbe, beider woordelijke overeenkomst doet althans éénе gemeenschappelijke bron buiten twijfel stellen; en de gelijkheid van trek, die in beide dadelijk in het oog valt, is tevens de onloochenbare waarborg, dat zij van ééne hand afkomstig zijn.

Toen dan de Heer KIST mij zijn aanzoek vernieuwde, om over dit gevonden stuk eene brochure op te stellen en in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* te laten plaatsen, nam ik te eerder die uitnoodiging aan, wijl ik reeds twee jaren vroeger eenen anderen Ethiopischen Brief van LUDOLF, mede te *Frankfort* gedrukt, maar mij (en, zoo als ik zeker meen te weten, ook anderen) tot hiertoe geheel onbekend, onder de papieren onzer Akademische Boekerij had aangetroffen: welke Brief, even als deze, met een later *eigenhandig* toevoegsel van dien Geleerde verrijkt was. Ik stelde dus voor, die beide Brieven, met hunne *postscripta*, in het oorspronkelijk uit te geven, op den tekst eene woor-

(33) Voor de woorden በትምህርት፡ ዘቤት፡ staat daar namelijk, in den regel zelven በቤት፡ geschreven, en is vervolgens aangeduid, dat men tusschen de eerste en tweede letter van dit woord de overgeslagen letters ትምህርት፡ ዘ heeft in te vullen.

woordelijke vertaling te doen volgen, en voorts zoodanige aanmerkingen en ophelderingen er bij te voegen, als tot volledig verstand van het geheel zouden dienstig zijn. De goedkeuring van dit plan verwierf ik dadelijk, doch deszelfs uitvoering was met des te grooter moeijelijkheid verbonden, en moest daarom tot de uitgave van dit negende Deel des Archiefs worden uitgesteld. Om namelijk den *oorspronkelijken* tekst der Brieven uit te geven (iets, waarin ik ten gevalle der Beoefenaars van het Ethiopisch dialekt groot belang stelde), bood zich tweederlei weg aan, óf die der lithographische afbeelding, waarvan vroeger in ditzelfde Archief mijn hooggeschatte Leermeester HAMAKER zich bediend had tot bekendmaking van het door hem gevonden Samaritaansch Geschrift; óf die van den gewonen letterdruk. Om onderscheiden redenen verkoos ik verreweg het laatstgenoemde middel; doch bij volslagen gebrek aan bruikbare Ethiopische typen, zoowel te *Leyden* als elders in ons Rijk, bestond althans voor het oogenblik de mogelijkheid niet, om op die wijze mijn plan ten uitvoer te brengen. Liever echter, dan daarom dadelijk de toevlugt te nemen tot een op zich zelf min verkieslijk redmiddel, wilde ik eerst beproeven, of ook misschien de mij reeds gunstig bekende welwillendheid en eerzucht van een der aanzienlijkste Drukkers in ons Vaderland, den Heer C. A. SPIN te *Amsterdam*, door mijn verzoek zou kunnen opgewekt worden, om, louter ten gevalle der Wetenschap, tot den aankoop over te

gaan

gaan van een toereikend aantal Ethiopische drukletters, naar den schoonen vorm gegoten, die daarvan in de Lettergieterij van TAUCHNITZ te *Leipzig* voorhanden was (34). Mijne poging vond dadelijk ingang: met voorbeeldige dienstvaardigheid verklaarde de genoemde Heer zich tot het voldoen aan mijn verlangen bereid; en het is ten gevolge van deze waarlijk grootmoedige handelwijs, die onze vroegere, door letterkundige verdiensten zich onderscheidende, Drukkers waardig, hier eene opzettelijke vermelding en openlijke dankbetuiging vereischte, dat ik niet alleen thans den Lezer de beide Brieven van LUDOLF met nog schooner typen, dan onder het opzigt van dezen vervaardigd waren en hij in zijne Werken gebruikte, gedrukt mag aanbieden; maar dat wij ook voor het vervolg ons zien in staat gesteld, om in de vruchten onzer Ethiopische studien ons naar behooren van de oorspronkelijke letter te bedienen.

Ik ga nu dadelijk over tot het mededeelen van den eersten Brief en mijne vertaling van denzelven, doch moet nog ééne enkele aanmerking vooraf laten gaan, die tot juiste beoordeeling van mijne verbeteringen, in den tekst zelven gemaakt, en aan den voet der bladzijden opgegeven, noodzakelijk is. Overal namelijk, waar óf, in het gedrukt gedeelte des Briefs, eene fout van den zetter hersteld moest wor-

(34) Zie *Proben aus der Schriftgiesserei von Karl Tauchnitz in Leipzig* 1836.

ዴ፡ሰብእ፡ዘአመክነ፡ሠላሴ፡ዘአምኃራ፡አባ፡ጎርጎርዮስ፡ስ
ሙ።ውእቱ፡ነገረ፡በእንተ፡ኢትዮጵያ፡ወበእንተ፡ንጉሣ፡
ወበእንተ፡ሀይማኖቷ፡ዘኢሰማዕነ፡እምቅድመዝ፡ወበእን
ተ፡ኵሉ፡ዘኮነ፡በዘመነ፡ዓፄ፡ሱስንዮስ፡ንጉሠ፡ነገሥት፡
ዘኢትዮጵያ[a]።

ወእምድኅረዝ፡ዘንተ፡ክመ፡ሰማዕኩ፡እምካልአን፡
ሰብእ። ወአንበብኩ፡በመጻሕፍት፡ዘበእንተ፡ነገሬተ፡
ኢትዮጵያ፡ዘቤተ፡ክርስቲያን፡ወዘመንግሥትኒ።ወመሰለ
ኒ፡ይደልወኒ[b]፡አግህዶ፡ለኵሎሙ፡ሰብእ፡ኤውሮጳ፡ከመ፡
የአምርዎ።
በእንተዝ፡ጸሐፍኩ፡መጽሐፈ፡ዜና፡ዘኢትዮጵያ፡በልሳ
ነ፡ላቲን፡ዘውእቱ፡ሮማይስጢ፡እንተ፡ይእቲ፡ልሳነ፡መ
ጽሐፍ፡ዘኤውሮጳ። እስመ፡ሰብእ፡ኤውሮጳ፡ዘይበዝኁ፡
ጥቀ፡የፈቅርዋ፡ለኢትዮጵያ፡ወለእመ፡ትጸሀቁ፡ወትፈቅ
ዱ፡አንትሙ፡ወልህልናሆሙ፡ንጉሠክሙ፡ጥቀ፡ይትፌድፉክ
ሙ፡በኵሉ፡ዘትፈትዉ፡እሞሂ፡እምጥበባት፡ወእመኒ፡
እምትምህርታት፡ወእመኒ፡እምኪናት።

አንትሙ፡ትሬእዩ፡በዝየ፡ትእምርተ፡ማኅተሞ፡ወዓዲ፡
ትኔጽሬ፡ፊደላተ፡ግዕዝ፡ወቷነቡ፡ልሳነ፡መጽሐፍክሙ፡
ወእምዝንቱ፡ቷአምሬ፡በጥዩቅ፡ከመ፡ሀሎ፡ሰብእ፡በሀ
ገርነ፡እለ፡የንሥኡ፡ዘይበቍዕ፡ለሀገርክሙ።

ወሊተሰ፡ጸገወኒ፡እግዚአብሔር፡ዘንተ፡መክሊተ፡ከ
መ፡እለቡ፡ወእጽሕፍ፡ልሳነክሙ። ለእመ፡እንከ፡ቦ፡ዘ
ይፈቱ፡አእምሮ፡አው፡ስኢል፡ምንተኒ[c]፡እምኔየ፡ይትከሀ

---

[a] Hier staat in de oorspronkelijke uitgaaf bij vergissing ዘኢትዮ ጵያ። gedrukt.

[b] Hier verkeerdelijk ይደልወኒ።

[c] Voor deze twee woorden heeft men ongetwijfeld naar de regels der Grammatica ስኢል፡ምንተኒ፡ in de plaats te stellen. Vergelijk LUDOLF's *Gramm. Aethiop.*, p. 131 op het einde.

ሎ፡ እሙሂ፡ በጽሒፋ፡ እሙሂ፡ በተናገር ። ወአነሂ፡ እገብ
ር፡ ኵሎ፡ ዘይትከሀለኒ፡ ለበቍዔተ፡ ኢትዮጵያ፡ በፈቃዱ፡
ልዑል፡ ዘእንበለ፡ ጕሕሉት ።

ናሁ፡ ኵሎሙ፡ ነገሥተ፡ ኤውርፓ፡ ውሉዱ፡ ጥሞቀት፡ እ
ሙንቱ ። ኵሎሙ፡ ሀበይን፡ ጥቀ፡ ልሁላን፡ ወጥቀ፡ ኃያላን፡
በዮብስ፡ ወበባሕርኒ ። ቀደሚ፡ እምኵሎሙ፡ ውእቱ፡ ኖ፪፡
ሌዎፖልድ፡ ንጉሠ፡ ነገሥት፡ ዘገርማንያ፡ ሀገርያ፡ እንተ፡ በ
ማእከለ፡ ኤውርፓ፡ ውእቱ፡ ቄሳር፡ ይሰመይ ። ወኀርና፡ እ
ሙንገለ፡ ምዕራብ፡ ኖ፪፡ ሉዶዊኽ፡ ንጉሠ፡ ፋራንሳ፡ ውእቱ፡
ወይሰመይ፡ በኈር[a]፡ ዘቤተ፡ ኽርስትያን ። ወእምዝ፡ ማዕዶ
ተ፡ ባሕረ፡ ውቅያኖስ፡ በአሐቲ፡ ደሴት፡ ሀባይ፡ ይነግሥ፡ ን
ጉሠ፡ ብሬጣንያ፡ ሀባይ፡ እንተ፡ ይእቲ፡ አንግልያ፡ ወስሙ፡ ኖ
፪፡ ካርል፡ ዳግማዊ፡ መእመ፡ ሀይማኖት፡ወሕዝቡ፡ይሰመ
ይ፡ እንግሌዝ፡ አው፡ እንግሬዝ ። ወእምንቱስ፡ማእምራን፡ባ
ሕር፡ ወሐመር፡ እሙራን፡ በህንድ፡ ወበባሕረ፡ ኢርትራ፡ ወዕ
ውቃን፡ በምሥራቅ፡ ወበምዕራብ፡ እንዘ፡ ይትጌበሩ፡ በኈ
ሉ፡ ምድር ። እምንገለ፡ አዜብ፡ ዘፋራንሳ፡ ንጉሠ፡ ሂስፓኛ፡
ይነግሥ፡ወእምሥራቁ፡ ንጉሠ፡ ፖርቱጋል ።

ኀርና፡ እምንገለ፡ ደቡብ[b]፡ ንጉሠ፡ ደንማርክ፡ ውእቱ፡ ወ
እምዝ፡ ንጉሠ፡ ስዌድያ፡ ዘይርሕቅ፡ እምኔሁ ።

ኀርና፡ እምንገለ፡ምሥራቅ፡ ንጉሠ፡ ፖሎንያ፡ ውእቱ፡ ወእ
ምዝ፡ ይተሉ፡ ንጉሠ፡ ረስያ፡ እንተ[c]፡ ይብልዋ፡ሞስኮውያ ።

እምንገለ፡ አዜብ፡ ዘሀገርና፡ ብሔረ፡ ኢጣልያ፡ ውእቱ፡፡
ህየ፡ ርእየ፡ ዘባቲ፡ ያንድር፡ ሊቀ፡ ጳጳስ፡ ዘሮምያ ። ህየ፡

---

[a] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier ብኈር፡, hetgeen slechts eene drukfout schijnt te wezen. Overigens zou te dezer plaatse ook nog beter በኈሬ፡ dan በኈር፡ geschreven zijn.

[b] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ዶቡብ፡ gedrukt.

[c] Hier eveneens እንተ፡

ሀገር ፡ ሀባይ ፡ ዌኔጽያ ፡ ሀገረ ፡ ኽቡሬን ፡ ዘአልቦሙ ፡ ንጉሠ ፡ አላ ፡ ለሊሆሙ ፡ ይሜግቡ[a] ፡ ሕዝቦሙ ፡ በጥበብ ። ዓዲ ፡ ሀለው ፡ ህየ ፡ ካልአን ፡ መሳፍንት ፡ ወመኳንንት ፡ ወአጋእስት ። ዓዲ ፡ ተረኽቡ[b] ፡ በኤውርፓ[c] ፡ ካልአን ፡ አሕዛብ ፡ አግዓዝያን ፡ እለ ፡ እንበለ ፡ ንጉሥ ፡ ወለሊሆሙ ፡ ይሜግቡ[d] ፡ ወይኤዝዝዎሙ ፡ ለእለ ፡ ተቀንዩ ፡ ሎሙ ፡ ወእሉ ፡ እሙንቱ ፡ ሰብእ ፡ ሄልዌፅያ ፡ እለ ፡ ይብልዎሙ ፡ ስዊፀሬ ።

ወመቅድሞ ፡ ኵሉሰ ፡ ሰብእ ፡ ሆላንድ ፡ ኔያላን ፡ በባሕር ፡ ፀእሙሬን ፡ በህንድ ፡ እለ ፡ ቦሙ ፡ በህየ ፡ ሀገረ ፡ ሀባዮ[e] ፡ ወእምርተ[f] ፡ በምሥራቅ ፡ ባቲውያ ፡ ስማ ፡ በአሐቲ ፡ ደሴት ፡ ዘስማ ፡ ያዋ ። ወውእቶሙ ፡ ሠናየ ፡ ያእምረ ፡ ጥበባተ ፡ እሞሂ ፡ ዘሰላም ፡ ወእሞሂ ፡ ዘጸብዕ ።

እሉ[g] ፡ ኵሎሙ ፡ ክርስቲያናት ፡ እሙንቱ ፡ እንዘ ፡ ያመልኩ ፡ በ፩ ፡ አምላክ ፡ ሥሉስ ፡ ዘእንበለ ፡ ፍልጠት ፡ ወ፩ በጽምረት ። ጥዩቅሰ ፡ ውእቱ ፡ ክመ ፡ ፍልጣን ፡ ሀሎ ፡ በማእከሎሙ ፡ በሀይማኖት ፡ ወበሥርዓታተ ፡ ቤተ ፡ ክርስቲያን ። እስመ ፡ ነጋዚ ፡ ዘርምያ ፡ ወነገሥተ ፡ ፍሬንሳ ፡ ሂስፓንያ ፡ ፖርቱጋል ፡ ፖሎንያ ፡ ወሀገረ ፡ ዌኔፅያ ፡ ይሬእዩዎ[h] ፡ ለሊቀ ፡ ጳጳስ ፡ ዘርምያ ፡ ክመ ፡ ርእሰ ፡ ቤተ ፡ ክርስቲያን ፡ ወየሀቅቡ ፡ ትእዛዛቲሁ ፡ ዘበሕግ ፡ መንፈሳዊ ። አላ ፡ ንጉሠ ፡ ረሲያ ፡ ክርስቲያን ፡ ውእቱ ፡ ዘቤተ ፡ ክርስቲያን ፡ ቍስጠንጥንያ ፡ ወዘውእቱ ፡ ጽርእ ።

ወባሕቱ ፡ ካልአንሰ ፡ ዘሰመይኩዎሙ ፡ ኢይትኤዘዙ ፡

---

a Hier stond tegen het spraakgebruik ይመግቡ ።

b In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier ቶረኽቡ ።

c Hier በአውርፓ ።

d Hier weder, even als drie regels vroeger, ይመግቡ ።

e Hier ሀባይ ።

f Hier insgelijks ወእምርት ።

g Hier እለ ።

h Hier stond verkeerdelijk ይርእዩዎ ።

ለሊቀ፡ ጳጳስ፡ ዘርሞያ፡ አፊ፡ ቦ፡ ሎሙ፡ ካልአት፡ ሠርዐቷ
ተ፡ ዘኢየንብሩ፡ ምስለ፡ ሮምያ። እስመ፡ ኢየአምኑ፡ ዘእን
በለ፡ ዘጽሑፉ፡ በመጻሕፍት፡ ቅዱሳት፡ በእንተዝ፡ ይሁቡ፡
ቍርባነ፡ ዘኅብስት፡ ወዘወይን፡ ለኵሉ፡ ሰብእ፡ ለካህን፡ ወ
ለሕዝብ፡ ወቀሳውስቲሆሙ፡ ያወስቡ፡ ብእሲተ። ዓዲ፡ ሀ
ለወሙ፡ ፋልጣን፡ በትምህርት፡ ወበእንተዝ፡ ተዋቀሡ፡ ሊ
ቃናቲሆሙ፡ በቤናቲሆሙ። ለሊሆሙሰ፡ ነገሠት፡ ወመሳፍን
ት፡ ወመኳንንት፡ ተሰናአዉ፡[a] ወኢይትባአሱ፡ በእንተ፡ ሀይ
ማኖት። ዘእንበለ[b]፡ ይትፋቀሩ፡ ወይትዓረኩ፡ በቤናቲሆሙ።
እንከሰ፡ ንጉሠ፡ ነገሥት፡ ዘኢትዮጵያ፡ ለእመ፡ ይፈቅድ፡ ይክል፡
ገቢረ፡ ፅማሬ፡ ተፋቅሮ፡ ወተዓርኮ፡ ምስሌሆሙ።

እግዚአብሔር[c]፡ ይዕቀቦሙ፡ ወይባርኮሙ፡ ምስለ፡ ኢትዮጵ
ያ፡ መንግሥቶሙ፡ እምኵሉ[d]፡ እኩይ፡ አሜን።

ተጽሕፈት፡ በሀገረ፡ ፋሬንክፈርት፡ እንተ፡ ይእቲ፡ በገ
ርማንያ፡ በጥቅ፡ ፈለገ፡ መይን፡ በወርኀ፡ ሚያዝያ፡ በሀሠርቱ፡
ወስዱስቱ፡ ምእት፡ ወሰማንያ፡ ሀመተ፡ ክርስቶስ፡ ሎቱ፡
ስብሐት። በእደ፡[e] ዚአየ፡ ኢዮብ፡ ሉዶልፍ፡ ዘብሄል፡ በገዐዝ፡
ረድኤ፡ ሰብእ፡ አዣዚይ[f]፡ በሢመትየ፡ መፋቅሬ፡ ኢትዮጵያ።

---

[a] Hier stond bij vergissing ቲሰናአዉ።
[b] Hier insgelijks ዘእንበለ።
[c] Hier እግዚአብሔር።
[d] Hier እምኵሉ።
[e] Hier stond met verkeerde interpunctie ስብሐት፡በእደ። gedrukt.
[f] In de oorspronkelijke uitgaaf bestaat dit woord, dat uit het *Amhaarsch* ontleend is, slechts uit drie letters: zijnde de laatste het zamengestelde letterbeeld *Jai*, waarmêe in het genoemde dialekt een klank als die der Fransche *j*, in het woord *jour*, wordt uitgedrukt. Met de gewone Ethiopische letters kon dezelve niet anders, dan door vereeniging der ዘ en የ, worden aangeduid.

J | E
ZU | S (35)

Een Zendbrief

van JOB LUDOLF *uit* Duitschland, *dat men* Allemagne *noemt*, *hetwelk een Rijk van* Europa *is* , *met den vrede van* JEZUS CHRISTUS, *onzen Heer en onzen Zaligmaker* , *kome tot de inwoners van* Ethiopie (36), *die van de Kerk van* Alexandrie *zijn* (37).

God, Vader en Zoon en Heilige Geest, God der Goden, één in wezen en gelijk van Godheid — Hem zij

(35) Een kruis met den naam van JEZUS wordt door de Habessiniers, ter aanduiding van hunne Christelijke belijdenis, boven alle brieven geplaatst. Zie LUDOLF's *Comment. ad Hist. Aeth.*, p. 225, en zijne *Grammat. Aeth.*, edit. 2ae p. 180. — De hoogst eenvoudige figuur, met welke hier het kruis is afgebeeld, is geenszins de daartoe gebruikelijke. Op de brieven der Habessiniers ontmoet men altijd die meer zamengestelde (aan elk der vier uiteinden nog eens een *kleiner* kruis vertoonende) figuur, welke men ook boven het *eigenhandig* Naschrift tot dezen zelfden Brief, en insgelijks boven den tweeden, zal aantreffen.

(36) De algemeene naam van *Ethiopie* en *Ethiopiers* wordt door de inboorlingen verre boven dien van *Habessinie* en *Habessiniers* verkozen. Zij hebben echter, behalve dien naam, die eigenlijk van veel te wijden omvang is, ook nog een bijzonderen, die meer bepaaldelijk hun Rijk aanduidt: dien van ገዕዝ፡ (*Ge'z*), of ብሔረ፡ አግዓዚ፡ (*Behêra-ag'âzi*). Zie over dat onderwerp LUDOLF's *Hist. Aeth.* L. I. C. 1 § 1—5, en den *Commentarius*, p. 49—57.

(37) De Ethiopische Christenen vereeren den Patriarch van *Alexandrie* (wiens zetel thans in *Oud-Kairo* gevestigd is) als hun gees.

zij de heerlijkheid, die den troon van de Koningen der aarde bevestigt! Hij onderwerpe aan den Koning der Koningen (38) *van* Ethiopie *Hoogstdeszelfs vijand en beware Hoogstdeszelfs leven voor den kwaden tijd, en beschutte* Ethiopie *en deszelfs Volk, kin-*

geestelijk Opperhoofd. Van hem ontvangen zij dan ook den Bisschop, die in hun Rijk de hoogste kerkelijke waardigheid bekleedt, en door hen gewoonlijk አቡነ፡ (*Abbuna*), dat is *onze Vader*, geheeten wordt. Dit geschiedt op de volgende manier: zoodra de plaats van den *Abbuna*, hetzij door een sterfgeval, hetzij op eene andere wijze, ontledigd is, laat de Koning van *Habessinie* den Koptischen Patriarch verzoeken, in dat bestaand gebrek te voorzien: deze rigt zich dan tot den Pascha van *Egypte*, en vraagt verlof, of magtiging, om aan het verlangen van dien Vorst te voldoen. Dezelve bekomen hebbende, kiest hij uit zijne onderhoorigen den een of anderen Monnik, bekleedt dien met de openstaande waardigheid, en zendt hem onverwijld naar zijne nieuwe woonplaats henen. Vergelijk LUDOLF's *Hist. Aeth.* L. III. C. 7 § 1 seqq., en C. NIEBUHR's *Reisebeschreib.* Band III. Anhang S. 166, 167. — Voorts, dat hier in het oorspronkelijk staat ክርስቲያኒ፡ (en zoo ook vervolgens in dezen Brief en het eigenhandig Naschrift op denzelven, bl. 44 r. 8; bl. 45 r. 10; bl. 46 r. 13, 16, 19 en 21; bl. 58 r. 3 en 8; bl. 59 r. 4 en 6; terwijl men in het *Lexicon* geschreven vindt ክርስቴያኒ፡, zoo als ook éénmaal hier, bl. 46 r. 20), is geheel overeenkomstig met de regels der Ethiopische taal: zie de *Grammat. Aeth.* p. 21 in Canone IX. — Ongetwijfeld echter had de Schrijver hier vóór het woord እስክንድርያ፡ de letter ዘ (*van*) moeten plaatsen. Vergelijk hieronder de 55ste en 56ste aanteekening.

(38) Dit is de gewone titel, door den Koning van *Habessinie*, als gebieder van eenige kleinere Vorsten, die aan hem onderworpen zijn, gevoerd. Zie LUDOLF's *Hist. Aeth.* Prooem. § 34, en L. II. C. 17 § 12.

kinderen des doops (39), *tegen alle bezoeking! Amen.*

O mijne geliefden, en mijne deelgenooten aan den doop en aan het geloof in CHRISTUS *en aan de hoop des eeuwigen levens! Ziet, ik schrijf tot ulieden in uwe taal, terwijl ik een vreemdeling ben uit een verafgelegen land, dat aan de overzijde der zee ligt, in het midden van* Europa; *terwijl ik* Ethiopie *nooit gezien, en nooit gesproken heb dan met één man, uit* Macāna-Selāsē, [*eene stad*] *van* Amhāra (40), *afkomstig,* ABBA-GREGORIUS *genaamd* (41). *Die heeft mij van* Ethiopie *en van deszelfs Koning en Godsdienst verhaald, wat wij te voren niet gehoord hadden, gelijk ook van alles, dat in den tijd van* Hatzē-SUSNEUS (42), *den Koning der Koningen van* Ethiopie, *gebeurd is.*

En daarna heb ik dat insgelijks van andere (43) *men-*

(39) Dat is, *gedoopten; Christenen.*

(40) Men vindt het gewest *Amhara*, en de stad *Macana-Seluse* (welke naam eigenlijk beduidt *Kerk der H. Drieëénheid*), beide vermeld in de *Historia Aeth.* L. I. C. 3 § 8—10.

(41) Zie boven, bl. 14—16 en 17–20.

(42) Het woord *Hatse*, overeenkomende met ons *Sire* of *Zijne Majesteit*, plaatsen de Habessiniers gewoonlijk voor den eigen naam hunner Koningen; en in navolging daarvan gebruikt ook LUDOLF, op meer dan eene plaats van dezen Brief, hetzelfde woord, wanneer hij de Europésche Vorsten van zijnen tijd vermeldt. — Over SUSNEUS zie men de *Historia Aeth.*, L. II. C. 7, alwaar op het einde (§ 65) verhaald wordt, dat hij in het jaar 1632 gestorven is. Vergelijk ook de *Relatio Nova* p. 25.

(43) Dat hier, en insgelijks bl. 46 r. 3, 4 en 22, ꕤበአእ፤: voor

menschen gehoord, en heb het gelezen in de boeken, die [geschreven zijn] over de zaken van Ethiopie, *de Kerk en den Staat betreffende; en het is mij voorgekomen, dat het mijn pligt was, dat openbaar te maken* (44) *aan alle menschen van* Europa, *opdat zij het weten zouden.*

Hierom heb ik het boek der Geschiedenis van Ethiopie *geschreven* (45), *in de Latijnsche taal, dat is, in het Romeinsch, hetwelk de [geleerde] schrijftaal van* Europa *is. Want de bewoners van* Europa *houden voor het meerendeel zeer veel van* Ethiopie; *en bijaldien gij het begeert en wilt, gij en Zijne Majesteit uw Koning, zullen zij gaarne in uwe behoeften voorzien met alles wat gij wenschen zult, hetzij het tot de kunsten, hetzij het tot de wetenschappen, hetzij het tot de handwerken behoort.*

Gij ziet hier het zegelteeken (46), *en aanschouwt ook de letters van* Ethiopie, *en leest uwe schrijftaal*

voor ኅሏእኝ፡ (zoo als men eigenlijk schrijven moet) gevonden wordt, zal niemand bevreemden, die weet, dat bij de keelletters de verwisseling der korte en lange *a* in het Ethiopische schrift zeer gewoon is.

(44) Uit dezelfde verwisseling laat het zich verklaren en verdedigen, dat hier, in de 4de form van het werkwoord, voor እገሀይ፡, አገሀይ፡ geschreven is.

(45) Daar deze Brief, blijkens het onderschrift, reeds in 1680 is opgesteld, en de *Historia Aethiopica* eerst in 1681 in druk is uitgekomen, zoo is het klaarblijkelijk, dat LUDOLF hier niet de *uitgaaf* van dat Werk, maar deszelfs *bestaan in geschrifte* bedoeld heeft.

(46) De Schrijver doelt op het kruis boven aan den Brief.

taal (47), *en weet daaraan zeker, dat er menschen in ons land zijn, die onderzoek doen naar hetgeen de belangen van uw land bevorderen kan.*

En aan mij heeft God dit talent geschonken, dat ik uwe taal verstaan en schrijven kan. Bijaldien er dus iemand is, die iets van mij begeert te weten of te vragen, dien is zulks mogelijk, hetzij door te schrijven, hetzij door mondeling [*met mij*] *te spreken. En ik zal doen al wat in mijn vermogen is ten nutte van* Ethiòpie, *overeenkomstig den wensch van mijn hart, zonder bedrog.*

Ziet, al de Koningen van Europa *zijn zonen des doops* (39). *Allen zijn groot, zeer verheven, en zeer magtig te land en ter zee. De eerste van hen allen is* Hatzē (42)- LEOPOLD, *de Koning der Koningen van* Duitschland, *mijn Vaderland, dat in het midden van* Europa *ligt: hij wordt* Keizer *genoemd. En onze nabuur ten Westen is* Hatzē-LODEWIJK, *de Koning van* Frankrijk: *deze wordt genoemd de* Oudste Zoon der Kerk. *En verder op, aan de overzijde van den Oceaan, op een groot eiland, regeert de Koning van* Groot-Brittanje, *dat is* Engeland, *en zijn naam is* Hatzē-KAREL de tweede, Beschermer van het geloof; *en zijn Volk wordt genoemd* Engelschen *of* Engerschen (48). *Dezen zijn kenners van de zee en de scheep-*

(47) De gewone spreektaal, het *Amhaarsch*, is daarvan verschillend: zie boven, bl. 16.

(48) Het blijkt uit dit bijvoegsel, dat LUDOLF bekend was met de manier, waarop gewoonlijk in het Oosten deze volksnaam wordt uit-

scheepvaart, bekend in Indie *en aan de* Roode Zee, *en beroemd in het Oosten en in het Westen, daar zij handel drijven over de geheele aarde. Ten zuiden van* Frankrijk *regeert de Koning van* Spanje, *en ten Oosten van dezen* (49) *de Koning van* Portugal.

Onze nabuur ten Noorden is de Koning van Denemarken, *en vervolgens de Koning van* Zweden, *die verder dan hij* [*van ons*] *verwijderd is.*

Onze nabuur ten Oosten is de Koning van Polen, *en op dezen volgt de Koning van* Rusland, *dat men* Moskovie *noemt.*

Ten Zuiden van ons Rijk is het land van Italie. *Daar is* Rome, *in hetwelk de Opper-Bisschop van* Rome *woont. Daar is de groote stad* Venetie, *een staat van Edelen, die geen Koning hebben, maar zelve hun volk met wijsheid regeren. Voorts zijn daar nog andere Vorsten en Regenten en Heeren. En ook worden er in* Europa *nog andere vrije volken gevonden, die zonder Koning zijn, en zelve regeren, en bevelen uitvaardigen aan de genen die aan hen onderworpen zijn: van deze soort zijn de inwoners van* Helvetie, *die men* Zwitsers *noemt.*

Maar

uitgesproken: zoo vindt men b. v. nog heden op de Arabische titels van Werken, uit die taal in het Engelsch overgezet, en te *Calcutta* door de *Asiatic Society* uitgegeven, het woord *English*, niet door het Arabische أنكليز, maar door أنكريز, uitgedrukt.

(49) Zoo staat hier verkeerdelijk in den tekst. De geleerde Schrijver heeft zich klaarblijkelijk vergist, daar hij *ten Westen van dezen* (እምዕራቢሁ፡) had moeten schrijven.

Maar boven allen munten de inwoners van Holland *uit, magtig ter zee en bekend in* Indie, *die aldaar eene groote en in het Oosten bekende stad hebben, met name* Batavia, *op een eiland welks naam is* Java. *En die verstaan ook bijzonder goed de kunsten, hetzij des vredes, hetzij van den oorlog* (50).

Deze allen zijn Christenen, daar zij één God vereeren, drievoudig (51), *zonder verdeeling, en één door onderlinge verbinding* (52). *Maar klaarblijkelijk is het, dat er tusschen hen verschil bestaat in het geloof en in de instellingen* (53) *der Kerk. Want de Keizer van* Duitschland (54) *en de Koningen van* Frankrijk, Spanje, Portugal, Polen, *en de stad* Venetie *houden den Opper-Bisschop van* Rome *voor het Hoofd der Kerk, en rigten zich naar zijne bevelen die de geestelijke wet betreffen. Maar de Koning van* Rusland *is een Christen van de*

(50) Het woord, dat hier ጸቡዕ: geschreven staat, wordt anders gewoonlijk ፀቡእ: gespeld.

(51) Hier zou men liever ፩: ኣምላከ: ሠሉስ: geschreven zien, daar de 4de form ኣምለከ: met den *accusativus*, niet met het voorzetsel በ, pleegt geconstrueerd te worden.

(52) Voor ጽምረት: schrijft men anders ፅምረት::

(53) Hier heeft juist het omgekeerde plaats van hetgeen waarop wij in de 43ste en 44ste aanteekening den Lezer opmerkzaam maakten, daar men voor በሠርዓታት: eigenlijk በሠርዐታት: schrijven moet.

(54) In het oorspronkelijk staat: *de Keizer van* Rome (Roomsch-Keizer).

de Kerk van Konstantinopel (55), *dat is, van* Griekenland (56).

Anderen echter die ik genoemd heb, gehoorzamen niet aan den Opper-Bisschop van Rome, *maar hebben* (57) *andere instellingen, die niet overeenkomen met* [*de verordeningen van*] Rome. *Want zij gelooven niets dan hetgeen in de Heilige Schriften geschreven staat. Daarom geven zij het offer des broods en des wijns* (58) *aan alle menschen, aan den Priester en aan het Volk, en hunne Geestelijken nemen eene vrouw ten huwelijk. Ook bij hen voorts bestaat er verschil in de leer, en daarom twisten hunne Kerkleeraars onder elkander. Maar de Koningen zelve en de Vorsten en de Regenten leven onderling in eensgezindheid, en strijden niet met elkander om het geloof, maar beminnen veeleer elkander en leven onderling op vriendschappelijken voet. De Koning der Koningen van* Ethiopie *derhalve, indien Hoogstdezelve wil, kan eene verbindtenis van onderlinge vriendschap en vertrouwelijkheid met hen aanknoopen.*

God beveilige Hoogstdenzelven, en zegene Hem met Ethiopie, *Zijn Koningrijk, tegen alle kwaad! Amen.*

[*De-*

(55) Vóór ቍስጠንጥንያ፡ had de Schrijver hier de letter H (*van*) moeten plaatsen. Vergelijk boven de 37ste aant. op het einde.

(56) Even zoo vóór ጽርእ፡፡

(57) Hier heeft men zonder twijfel voor በ፡ሎሙ፡, liever in één woord በሙ፡ te lezen.

(58) Dat is, *het brood en den wijn in het Avondmaal.*

[*Deze*] *is geschreven in de stad* Frankfort, *gelegen in* Duitschland, *aan de rivier den* Main, *in de maand April van het jaar zestienhonderd en tachtig* (59) *van* CHRISTUS (*Hem zij de heerlijkheid!*), *met de hand van mij*, JOB LUDOLF, *dat is in het Ethiopisch te zeggen* Radäē-Sab'e (60), *van ambtsbetrekking Raad*, *vriend van* Ethiopie.

Onder dit gedrukt gedeelte van den Brief volgt nu, in onze beide exemplaren, aan den voet der tweede bladzijde, met *geheele* regels, dit eigenhandige toevoegsel:

ዝንቱ፡ክቱብ፡ተኀትመ፡እምቅድመ፡፲ወሰመንቱ*፡ሀመት፡በማእከለ፡ጊዜ፡ሞተ፡ንጉ፡ካርል፡ዳግማዊ፡ንጉሠ፡እንግለቴሬ፡ወይእዜ፡ይነግሥ፡ሀያንቴሁ፡ንጉ፡ዊልዮም፡ስሙ። እንብሉ፡ዘይተሉ፡ዘጸሐፋኩ፡እምድኅረዝ። *De-*

(59) LUDOLF had dus dezen Brief reeds spoedig na zijn mondgesprek met den Keizer, dat in 1679 had plaats gehad, opgesteld; doch de *druk* van denzelven is eerst in 1683 gevolgd, zoo als de Lezer uit 's mans eigene woorden, boven (op bl. 35 en 36) door ons vertaald, kan opmaken. Zie ook JUNCKER, p. 167.

(60) De Schrijver vertaalt hier zijnen naam in het Ethiopisch, met woorden welker beduidenis is: *Helper der menschen.* Tot regt verstand hiervan vergelijke men hetgeen wij boven, op bl. 5, in de 4de aanteekening, hebben medegedeeld, dat namelijk de geslachtsnaam van LUDOLF eigenlijk LEUTHOLF was: hetwelk hij dus den Habessiniers niet onaardig als LEUTHELF — *Helper der lieden* — verklaart.

* Voor de vier laatste letters staat in het oorspronkelijk slechts het *cijfer*, dat bij de Habessiniers *acht* uitdrukt. Wij hebben het hier door letters omschrijven moeten, wijl dat getalmerk zelf niet onder de typen voorhanden was.

Deze Brief is gedrukt voor 18 *jaren* (61), *in welken tusschentijd de dood is voorgevallen* (62) *van* Hatzē-KAREL den tweede, *Koning van* Engeland: *nu regeert in zijne plaats [een Vorst], wiens naam is* Hatzē-WILLIAM (63). *Leest hetgeen volgt, dat ik daarna* (64) *geschreven heb.*

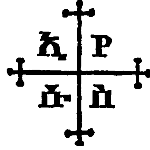
Op de derde bladzijde leest men nu verder, in de beide exemplaren, het volgende eigenhandige Naschrift, dat, even als het bovenstaande toevoegsel uit *geheele* regels bestaande, in allen opzigte het voorkomen heeft van eenen nieuwen Brief:

(61) Daar, gelijk wij in de 59ste aanteekening op goeden grond gezegd hebben, de bovenstaande Brief in 1683 *gedrukt* is, moet uit hetgeen men hier leest, worden opgemaakt, dat *deze* regels er eerst in 1701 door den Schrijver zijn ondergeplaatst. Zij zijn dus nog twee jaren *jonger* dan het volgende Naschrift (dat de geheele derde bladzijde had ingenomen, zoodat *daarop* voor een later toevoegsel geene plaats was overgebleven), en hoogstwaarschijnlijk op het oogenblik zelve geschreven, toen zich de gelegenheid voordeed om deze exemplaren, reeds vroeger in gereedheid gebragt, van *Frankfort* te verzenden.

(62) In het oorspronkelijk staat voor de woorden: *in welken tusschentijd de dood is voorgevallen*, eigenlijk: *in het midden van den tijd van het sterven.* Dat evenwel de Schrijver geenen anderen zin, dan die in de vertaling is uitgedrukt, bedoeld kan hebben, blijkt duidelijk uit de Geschiedenis, daar KAREL II van *Engeland* eerst in het jaar 1685 overleden is.

(63) Dat is, WILLEM III, die van 1689—1702 de kroon van *Engeland* gedragen heeft.

(64) Dat is, *na den gedrukten Brief*; niet, *na deze regels.*

ሰላም፡ክርስቶስ፡ምስለ፡ፋሠሐ፡

ወጥዒና።

ኦፋቁሬኗየ፡ሰብእ፡ኢትዮጵያ፡ሱቱፋኔ፡ቤተ፡ክርስቲያን፡ዘእስክንድርያ። ኢዮምሰልክሙ፡ክሙ፡ አፋርንዶዱ[a]፡ ወንቱ፡ዘጸሐፈ፡ለዛቲ፡መጽሐፍ፡ዘትሬእዩዋ፡ዓትሞተ፡ንበዝ። አኮ፡አብለክሙ፡ስምዕየ፡ክርስቶስ፡ አነ፡ አኮ፡እምሰብእ፡ ርምዩ፡ ዘእንበለ፡ ፋቁርክሙ፡ ዘየፈቅሬ፡ ለኢትዮጵያ፡ ወለቤተ፡ ክርስቲያን፡ ዘእስክንድርያ።

ለእመ፡ ይሠምር፡ ንጉሠ፡ ነገሥት፡ ዘኢትዮጵያ፡ እግዚአብሔር፡ ይዕቀብ፡ ልዕልናሆሙ፡ እምኵሉ፡ እኩይ፡ ይትኀበሀሎሙ፡ ይልአኩ፡ አሐደ፡ ብእሴ፡ ጠቢበ፡ እምሕዝበ፡ አግሀዝያን[b]፡ መንገለ፡ ኤውሮፓ፡ ኀበ፡ ንጉሠ፡ እንግልቲሬ፡ አው፡እን

[a] Hier hebben wij weder, even als boven op bl. 47 (zie aldaar noot *f*), *twee Ethiopische* letters moeten gebruiken, om *ééne Amhaarsche*, door den Schrijver gebezigd, uit te drukken. LUDOLF's handschrift toch biedt voor de letters *de* en *ji*, waarmede hier dit woord eindigt, het zamengestelde letterbeeld *dji* aan, dat bij de nieuwere Habessiniers den klank der Boheemsche *d*, in de woorden ſeď' en ȝeď', vertegenwoordigt, en eenigzins, ofschoon gebrekkig, bij ons door *dj* wordt teruggegeven. — Voorts zij het nog aangemerkt, dat er in het andere exemplaar, voor de *vier* eerste letters van dit woord, bij vergissing slechts *drie* zijn geschreven, en wel አፋር.

[b] Hier staat in het andere exemplaar, al zoo goed, አግዓዝያን፡ geschreven.

[c] Hier እንጊልተሬ።

ንግሊዮ[a]፡ አው፡ ኅበ፡ አጋእስት፡ ወላንድ፡ እለ፡ኢይትፋቀሩ፡ወ
ኢይትሀረኩ[b]፡ ምስለ፡[c] ርምዩ፡ኩሎ፡ ያእምር፡ ወይጠይቅ፡ኵ
ሎ፡ ዘበእንተ፡ ሀይማኖትነ፡ ወበእንተ፡ ሥርዐታተ፡ ቤተ፡ክ
ርስቲያንቲነ፡ ወዘኩሎ፡ ንትቃረን፡ ምስለ፡[d] ርምዩ።
እስመ፡ ሀይማኖትነ፡ተሳረረ፡በትምህርት፡ ዘቤተ፡ ክር
ስቲያን፡ ዘቀደሚት፡ ወበመሰረተ፡ ወንጌላውያን፡ ወሐዋር
ያት፡ ወበሴኖዶሳት፡ ቀደምያት።
እግዚአብሔር፡ የሀሉ፡ ምስሌክሙ፡ ወምስለ፡ ንጉሥክ
ሙ፡ ጥቀ፡ ልሁል፡ ወኄያል፡ ንጉሠ፡ ሠልጣን፡ አድያም፡ ሰገ
ድ፡ ዘስሙ፡ ኪቡር፡ ወዕዉቅ፡ ወውዳሴሁ፡እምኵ፡በኀቤነ።
እግዚአብሔር፡ ያግርር፡ ፀርሙ፡ታሕተ፡እገሪሆሙ። ተጽሕፈ
ት፡ እምቅኑይ፡ ገብርሙ፡

ኢዮብ፡ ሉዶልፍ፡ አሌማኛዊ።

በ፲ወ፰፻፡ ፺ወ፱ ዓመት፡እምልደተ፡ክርስቶስ፡
ወበሐሳብስ፡ ዘኢትዮጵያ፡
በ፲ወ፰፻ ፺ወ፬፡ ዓመት[e]።

De

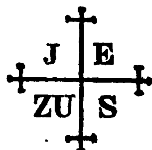
[a] De twee laatste woorden staan niet in het andere exemplaar.

[b] In het andere exemplaar staat hier, weder al zoo goed, ወአይ ትዋረኩ፡ geschreven.

[c] In het andere exemplaar staat tusschen ምስለ፡ en ርምዩ፡ nog het woord እለ።

[d] Hier eveneens.

[e] In het andere exemplaar staat *hier* ዓመት፡ geschreven.

De vrede van CHRISTUS *met blijdschap en welvaren.*

O mijne vrienden, inwoners van Ethiopie, *leden van de Kerk van* Alexandrie! *denkt niet, dat het een Frank* (65) *is, die dezen Brief geschreven heeft, welken gij hiernevens gedrukt ziet: ganschelijk niet, zeg ik u, mijn getuige is* CHRISTUS: *ik behoor niet onder de aanhangers van* Rome, *maar ben een vriend van u, die* Ethiopie *en de Kerk van* Alexandrie *bemint.*

Bijaldien de Koning der Koningen van Ethiopie (*God beware Hoogstdeszelfs Majesteit voor alle kwaad!*) *het goed vindt, staat het Hoogstdenzelven vrij, een knap man uit het volk der Habessiniers naar* Europa *te zenden, tot den Koning van* Engeland (66), *of*

(65) Onder den naam van *Franken* begrijpen de Habessiniers *al de Europeanen die de Roomsche Godsdienst zijn toegedaan:* zie LUDOLF's *Comment. ad Hist. Aeth.* p. 55, en de *Relatio Nova*, of *Appendix prior*, p. 30.

(66) Boven, bl. 56 r. 13 en 14 (in het eigenhandige toevoegsel), komt deze zelfde naam (*Angleterre*) nog eenigzins anders geschreven voor. — Overigens ziet men, het oorspronkelijk vergelijkende, zeer ligt, dat hier eigenlijk staat: *tot den Koning van* Angleterre *of* Anglia.

of tot de Staten (67) *van* Holland (68), *die geen vriendschap houden noch onderling verkeer hebben met die van* Rome; *opdat hij alles leere kennen en volkomen begrijpe, wat ons geloof en de inzettingen van onze Kerk betreft, en hoe wij in strijd zijn met die van* Rome.

Want ons geloof is gebouwd op de leer van de eerste Kerk, en op den grondslag der Evangelisten en der Apostelen, en op de eerste Concilien.

God zij met ulieden, en met uwen Koning, den zeer verhevenen en magtigen Koning, Sultan ADJAM-SAGAD (69), *wiens naam luisterrijk en beroemd, en wiens lof bij ons bekend is: God onderwerpe Hoogstdeszelfs vijand aan Zijne voeten!*

[*Dit*

(67) Er staat in het oorspronkelijk: *tot de Heeren.* አጋእስት፡ toch (zoo als ook boven, bl. 46 r. 3, gedrukt staat), is hetzelfde woord, dat anders አጋእዝት፡ gespeld wordt: zie LUDOLF's *Lexicon Aeth.* in v. ገዛእ።

(68) Boven, bl. 46 r. 8, staat ook deze naam eenigzins anders gedrukt: over de schrijfwijze, die men *hier* aantreft, vergelijke men de *Relutio Nova*, of *Appendix prior*, p. 14 annot. *q*, en insgelijks p. 20 vs. 15 enz.

(69) De hier vermelde Koning, geboren in het jaar 1654, is in het jaar 1680 zijnen Vader ALAF-SAGAD op den troon van *Habessinie* opgevolgd. Zie de *Relatio Nova*, p. 26 en 31 extr. Over de beteekenis van den naam ADJAM-SAGAD spreekt LUDOLF aldaar, p. 14 en 16, en in den *Commentarius* p. 224. Over den titel *Sultan*, die, in het Oosten algemeen, ook door den Habessinischen Koning gevoerd wordt, zie men insgelijks de *Relatio*, p. 9 ann. *b*.

[Dit] is geschreven door Hoogstdeszelfs onderdanigen dienaar,

JOB LUDOLF, *den Duitscher,*

in het jaar 1699 *na de geboorte van* CHRISTUS,

maar volgens de rekening van Ethiopie (70),

in het jaar (71) 1691.

Ten slotte hebben wij het opschrift, of adres, des Briefs nog te vermelden: beide de exemplaren toch zijn op de gewone manier toegevouwen, en, schoon nooit gesloten geweest, niettemin bovenaan het breedere gedeelte der cacheteer-zijde met een gezegeld lak voorzien, dat duidelijk het familie-wapen van LUDOLF, ons in het groot uit JUNCKER (p. 1) bekend, vertoont, en enkel hier tot sieraad schijnt te hebben moeten strekken: op den adres-kant leest men het volgende opschrift, van LUDOLF's eigen hand afkomstig:

ቶ

(70) De tijdrekening der Ethiopische Christenen, met de onze vergeleken, levert een verschil van *acht* jaren op: zie de *Historia Aeth.* L. III. C. 6 § 97.

(71) Dat hier in één der twee exemplaren ዓመት፡ geschreven is, terwijl boven in beide bij herhaling ሀመት፡ staat (dit laatste is de ware schrijfwijze), moet uit dezelfde reden verklaard worden, als hetgeen ons in de 53ste aanteekening voorkwam.

ትብጻሕ ፡ ለሕዝበ ፡ አግዓዝያን ፡ በብሔረ ፡
ኢትዮጵያ ፡ ፍቁራንየ ፡ በክርስቶስ ፡
ሎቱ ፡ ስብሐት ።

ትጋሁ ፡ ከመ ፡ ትብጻሕ ፡ ለእደ[a] ፡
ልዕልናሆሙ ፡[b] ንጉሥክሙ ።

አርቂቆ ፡ ወእምዝ ፡
ለደባርዋ ።
Arkiko & Dobarua (72).

[*Deze Brief*] *kome tot het volk der Habessiniers,*
in het land van Ethiopie , *mijne vrienden*
in CHRISTUS (*Hem zij de heerlijkheid!*).

Zorgt, dat hij kome in de hand
van Zijne Majesteit, uwen zeer
grooten Koning.

Arkíko, *en vervolgens*
naar Dobārwa (73).

Na

[a] In het andere exemplaar staat በእዴ።

[b] In het andere exemplaar staat hier nog tusschen: ቶቀ፡ሀቤ።

(72) Deze herhaling van de eigennamen der plaatsen, waarheen de Brief bezorgd moest worden, in groote Italiaansche letters (hoedanige men hier in het oorspronkelijk op de beide exemplaren aantreft), is ongetwijfeld met dit doel geschied, dat ook zulken, die met het Ethiopische schrift geheel niet bekend waren, dadelijk deszelfs bestemming weten zouden.

(73) *Arkiko* is eene haven van *Habessinie,* aan den Arabischen zeeboezem gelegen, die reeds sedert langen tijd in de magt der Turken is. Zie de *Historia Aeth.* L. I. C. 2 § 8, den *Commen-*

Na de beschouwing van dit gansche stuk rijst nu voorzeker bij den Lezer eene dubbele vraag op: vooreerst, of er werkelijk van dien gedrukten Brief ooit exemplaren naar Habessinie verzonden zijn; en ten andere, wat LUDOLF bewogen hebbe, in later tijd dat Naschrift aan denzelven toe te voegen? De beantwoording van beide vragen is ten naauwste aan elkander verbonden, en met de eerste zal ook de laatste zijn opgelost. Wij willen voor alles LUDOLF weder spreken laten, en zijn verhaal, op bl. 36 afgebroken, verder vervolgen: »Wat *Engeland* betreft (dus gaat hij voort, op p. 5 der Voorrede van de *Relatio Nova*), aldaar door den Koning gehoord, doch met weinige woorden naar de *Indische Compagnie* verwezen zijnde, ben ik door den toenmaligen Voorzitter van deze met mijnen Brief koel ontvangen, en heb nooit daarna kunnen te weten komen, of dezelve naar *Indie* is verzonden geworden, of niet. Maar de *Staten van het Vereenigd Nederland*, na den brief des Keizers in handen gekregen, en mijn verzoek vernomen te hebben, bevalen mij met een krachtigen brief (74) aan

tarius p. 249 en 265, en RITTER's *Erdkunde* I. S. 181. — *Dobarwa* is eene hoofdplaats van het Rijk, niet ver van de zee gelegen, waar in LUDOLF's tijd de Gouverneur der Kust-Provincie zijnen zetel had: zie de *Historia Aeth.* L. II. C. 11 § 18, NIEBUHR's *Reisebeschreib.* III. Anhang S. 164, en RITTER S. 183.

(74) Die brief, gedagteekend uit *den Haag* van 12 Augustus 1683, is nog in zijn geheel voorhanden, aan het einde dier Voorrede, op p. 8.

aan de *Indische Compagnie* aan, welker Bewindhebbers mij tegen het einde van Augustus des gemelden jaars op eene eervolle wijs in hunne Vergadering deden binnenkomen, en met welwillendheid mij hebben aangehoord. Dezen hebben mijnen *Ethiopischen brief*, met de *Vragen*, die noodzakelijk waren om den staat van *Ethiopie* te leeren kennen, tot hunnen *Gouverneur-Generaal* (gelijk zij hem noemen) afgezonden, met den last om die verder te bezorgen, en ijverig onderzoek te doen naar hetgeen door mij verlangd werd te weten. De genoemde Regent heeft daarop naar *Mocha*, tegenover *Habessinie* op het Arabische strand gelegen, aan den Agent der Compagnie, HUIBERT KLOEK, geschreven, en hem in last gegeven aan de bevelen der Compagnie te voldoen: hetwelk hij op eene voortreffelijke wijze is nagekomen. Want niet alleen heeft hij mijn brief door Arabische kooplieden naar *Habessinie* doen overbrengen, maar ook op mijne Vragen, in het jaar 1685, één voor één geantwoord, zoo als ik in mijnen *Commentarius* (75) berigt heb.

Naderhand, toen bijna twee jaren geleden (76), *Chowagia*-MORAD, de Armenier (77), dezelfde die in het jaar 1675 in *Indie* geweest was, weder met eene

(75) Zie dat Werk, p. 264, 265.

(76) LUDOLF schreef dit in 1693.

(77) Over dezen zullen wij gelegenheid hebben te spreken, bij het behandelen van den tweeden Brief.

eene zending van den *Negūsch* (zoo noemen de Habessiniers hunnen Koning) te *Batavia* in *Indie* was aangeland, zijn mijne Vragen hem voorgesteld geworden. Het antwoord op dezelve is zeer naauwkeurig op schrift gebragt door PAULUS DE ROO, den zeer verdienstelijken Secretaris der Compagnie."

Het is dit antwoord, dat door LUDOLF aan het einde (p. 25—32) der *Relatio Nova* (uit welker Voorberigt wij de bovenstaande woorden vertaalden) met den Lezer is medegedeeld; en onder de daar opgeloste Vragen treft men ook de volgende aan (N°. XI. p. 30): »Of de Ethiopische brieven (78), tot het gezamenlijke volk der Habessiniers gerigt, werkelijk in *Ethiopie* zijn aangekomen?" Het antwoord, door den Armenier MORAD op dezelve gegeven, luidde, gelijk het door DE ROO werd opgesteld en aan LUDOLF toegezonden, aldus: »Een zekeren brief, uit *Europa* gezonden, had de zoon van den Afgezant MORAD te *Mocha* ontvangen, naar *Habessinie* overgebragt, en aldaar den Koning in handen gegeven. Een andere, uit *Egypte* gezonden, was door een verwonderlijk toeval mede den Koning in handen gekomen. Deze, door dezelve verschrikt en geheel verplet, vreesde, dat zoo zij ter kennisse van den Metropolitaan of der Geestelijken, of ook van zijne Rijksgrooten, komen mog-

(78) LUDOLF spreekt in het meervoudig getal, omdat hij verscheiden exemplaren van dien éénen Brief langs verschillende wegen had pogen af te zenden.

mogten, dezen in het vermoeden gebragt zouden worden, alsof de Koning eenige geheime verstandhouding met de *Franken*, dat is, met de *Europésche Roomschgezinden*, had; en dat te meer, omdat in den brief uit *Egypte* aangebragt, een zekere aanmaning voorkwam tot het aangaan van verzoening met de *Kerk* en den *Roomschen Bisschop*, hetwelk alleen zou genoeg zijn geweest, om de Geestelijken in vuur te zetten, en bewegingen tegen den Koning op te wekken. De overbrengers althans van zoodanige brieven zouden, in plaats van belooning, de straf daarvoor met hun hoofd geboet hebben. Weshalve de Koning die brieven, in tegenwoordigheid van MORAD, met eigen hand verbrand heeft, vóór dat óf de Rijksgrooten, óf de Hovelingen, iets omtrent dezelve bespeuren mogten; opdat hij niet zijnen zoon, den toekomstigen Opvolger, in levensgevaar brengen zou. Zoo zijn dus die brieven vernietigd, hoewel niet zonder vrees, dat er meer andere komen zouden; tegen welke hij echter door stellige bevelen heeft willen waken. Waaruit genoegzaam blijkt, dat een wederzijdsch verkeer met de Christenen van *Europa*, in ruimen zin genomen, zeer moeijelijk wezen zou: gelijk ook uit het bovengezegde reeds als zeker kan opgemaakt zijn (79)."

Op

(79) Met deze laatste woorden wordt gedoeld op het antwoord op de VII[de] Vraag: »Of de vreemdelingen gemakkelijk binnen het Rijk worden toegelaten?" welk antwoord (aldaar op p. 29 te vinden) zeer in den ontkennenden zin gegeven was.

Op dit antwoord nu laat LUDOLF daar ter plaatse, om ten opzigte van den bedoelden brief (dien hij, gelijk wij boven reeds aanstipten, nergens in zijne Werken opgenomen, of zelfs maar vertaald heeft medegedeeld) zijne Lezeren in te lichten, onmiddellijk deze aanmerking volgen, die alles afdoet om ons te overtuigen, dat wij in het boven uitgegeven Geschrift werkelijk dat, waarop hij hier het oog heeft, bezitten: »[Over die *brieven* kan ik niets met zekerheid zeggen. Ik had, reeds tien jaren geleden (80), een *Ethiopischen brief*, tot het gezamenlijke volk der Habessiniers gerigt, laten drukken, waarin ik de *Koningen van Europa*, gelijk mede den *Czaar van Rusland* en de *Republieken*, eenvoudig genoemd, ook de ligging der landen beschreven, en de godsdienstige gezindten, die er heerschten, met gansch onverschillige woorden had medegedeeld: zeggende (want ik wist, dat men van dat alles in *Ethiopie* onkundig was), *dat de Koningen onder elkander in eendragt leefden, niettegenstaande het verschil van Godsdienst*, en eindelijk met deze woorden besluitende: እንከሰ ፡ ንጉሠ ፡ ነገሥት ፡ ዘኢትዮጵያ ፡ ለእመ ፡ ይፈቅድ ፡ ይክል ፡ ገቢረ ፡ ዐ ማሬ ፡ ተፋቅር ፡ ወተዓርኮ ፡ ምስሌሆሙ ፡፡ *Weshalve de Koning der Koningen van* Ethiopie, *zoo hij wil, met hen eene verbindtenis van vriendschap en onderlinge genegenheid zal kunnen aanknoopen* (81). Ik had,

(80) Vergelijk hier de 76ste, 59ste en 61ste aanteekening.

(81) Vergelijk boven bl. 47 r. 10 en 11; bl. 55 r. 18—21.

had, namelijk, mijn hoofdplan voor oogen, van een verbond en vriendschapsbetrekking met de Habessiniers aan te gaan, ten einde, zoo er soms een oorlog ontstaan mogt (82), de strijdkrachten der Turken te verdeelen. Maar of nu de Koning die woorden van eene *verzoening met de Roomsche Kerk* hebbe opgevat, en of die brieven werkelijk de mijne geweest zijn, weet ik even zoo min, als iemand die nooit van deze zaak gehoord heeft: en ook herinner ik mij niet, dat er immer een over *Egypte* verzonden is. Want die ik in het jaar 1683 naar *Indie* heb afgezonden, die zijn, zoo in *Engeland*, als in *Holland*, aan de Compagnie aanbevolen. De Engelsche heeft niets gedaan, en ik heb niet kunnen te weten komen, of ooit de exemplaren aan haar toevertrouwd, zijn weggezonden. Maar de Hollandsche heeft daarin op eene lofwaardige wijs zich gekweten, en haren onderhoorigen last gegeven, voor deze brieven zorg te dragen. Zij hebben gedaan wat hun bevolen was. HUIBERT KLOEK, de Agent der Compagnie, heeft uit *Mocha*, de stapelplaats van *Arabie*, op den 19den Augustus des jaars 1685 geantwoord, dat er twee exemplaren van den Ethiopischen brief hem waren ter hand gesteld, die hij door twee Arabische kooplieden, ABD-ULKADER en BABAIEN-SABATH, die te *Mocha* zich

(82) Men herinnere zich hier, dat bij het *schrijven* van den Brief, in 1680, de oorlog, die drie jaren later uitbarstte, nog niet gaande was. Zie boven bl. 35 en 56.

zich ophielden en in *Habessinie* handel dreven, met de meeste belangstelling had doen bezorgen. Doch omtrent die zaak zullen wij misschien later meer volledige berigten inwinnen.]"

Meer heeft LUDOLF, zoo ver wij weten, aangaande het te regt komen van de onderscheiden afdrukken dezes Briefs, door hem van tijd tot tijd en langs verschillende wegen naar *Habessinie* verzonden, alsmede omtrent het slagen zijner poging om op deze wijze eene naauwere verbindtenis tusschen dat land en *Europa* te bewerkstelligen, nooit vernomen; doch uit het medegedeelde laat zich nu van zelf verklaren, waarom hij in die exemplaren, die hij *na* het ontvangen van gemeld berigt (hem in het jaar 1692 uit *Batavia* toegekomen), niettegenstaande de moeijelijkheid van wel te slagen, nog naar *Habessinie* heeft pogen te verzenden, dat *Naschrift* heeft bijgevoegd; waarvan toch klaarblijkelijk het oogmerk is, den Koning van dat Rijk en zijnen onderdanen met de plegtigste verzekering te betuigen, dat hij volstrekt geene gemeenschap met den Bisschop van *Rome* had, maar tot eene Kerk behoorde, die even min als zij zelven het gezag van dien Prelaat erkennende, door geheel *Europa* heen zich gevestigd, en met name ook in *Engeland* en *Holland* zich had uitgebreid. Twee zoodanige exemplaren zijn dus, gelijk uit het eerst medegedeelde eigenhandige toevoegsel blijkt, nog in 1701 door den toen reeds zeven en zeventigjarigen Grijsaard gereed gemaakt, en, zoo het schijnt, van *Frankfort* naar de *Neder-*

lan-

landen verzonden, om verder met scheepsgelegenheid naar *Batavia* medegenomen, en langs den weg die reeds meermalen beproefd was, van daar in *Habessinie* te worden binnengebragt. Zij zullen door toeval, of uit gemis van belangstelling, hier te lande zijn blijven liggen, niet lang daarna in de handen van HEYMAN gevallen, door hem onder zijne eigene papieren bewaard, en zoo nog uit zijne nalatenschap thans eindelijk tot ons zijn gekomen (83). Wij verheugen ons, dat zij aan menig gevaar van vernietigd te worden, aldus gelukkig ontsnapt, en hoewel dan hunne oorspronkelijke bestemming gemist hebbende, althans niet geheel zijn verongelukt.

Om-

(83) Zoo er grond was, om eenige vriendschappelijke betrekking tusschen LUDOLF en HEYMAN aan te nemen; en zoo het daarbij voor *zeker* mogt gehouden worden, hetgeen HAMAKER in zijn stukje over den Samaritaanschen Brief, bl. 19, te regt waarschijnlijk acht, dat HEYMAN reeds vóór de reis, door hem van 1707—1709, op verlangen van de Curatoren der Leydsche Hoogeschool, in het Oosten gedaan, die zelfde streken bezocht, en dezen vroegeren togt in 1701 ondernomen heeft; dan zou men gemakkelijk gissen kunnen, dat LUDOLF aan HEYMAN zelven deze beide exemplaren ter bezorging heeft toegezonden, doch deze, geene gelegenheid ziende om van den hem opgedragen last zich te kwijten, ze onverrigter zake weder naar huis gebragt, en na het overlijden van LUDOLF, als zijn eigendom onder zich heeft behouden.

Omtrent den tweeden Brief, tot welks mededeeling ik thans overga, heb ik reeds boven met een woord berigt, dat deszelfs bestaan mij vroeger volstrekt niet bekend was, en naar alle waarschijnlijkheid ook evenmin door anderen vermoed kon worden. Die Brief is, blijkens de dagteekening, in het jaar 1701, en dus drie jaren voor zijnen dood, door LUDOLF vervaardigd, zoodat men niet wel eenig spoor of teeken van denzelven in zijne Werken, die met uitzondering van het *Psalterium* en de tweede uitgaaf der *Grammatica Aethiopica*, allen van vroegeren tijd zijn, kan aantreffen: ook in 's mans leven, door JUNCKER geboekt, wordt met geen enkel woord van dit Geschrift gewag gemaakt. De aanleiding tot het opstellen daarvan behoeft hier niet vooraf te worden opgegeven, daar zij uit den aanhef zelven aanstonds blijken kan, en wij hetgeen tot opheldering van het daar gezegde strekken moet, gevoegelijker in de aanteekeningen op de vertaling den Lezer kunnen mededeelen. Het eenige exemplaar, dat wij er van bezitten, is het eigendom van onze Akademische Boekerij, en maakt een deel uit der Verzameling van Brieven, tot het Legaat van wijlen den Heer GERARD VAN PAPENBROEK (84) behoorende. In het jaar 1834 werd mij dit stuk door onzen tweeden Bi-

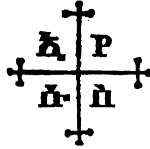
(84) Men zie den Hoogleeraar SIEGENBEEK, met een woord daarvan gewagende in de *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, D. II. bl. 50: vergel. D. I. bl. 273.

Bibliothecaris, den Heer BERGMAN, vertoond, met verzoek van hem omtrent den inhoud van hetzelve te willen inlichten: aan die uitnoodiging voldoende, zag ik niet zonder bevreemding, dat het van de hand des beroemden LUDOLF's afkomstig was, vertaalde den geheelen Brief, zoowel het eigenhandige Naschrift, als den gedrukten tekst, en stond vervolgens die overzetting af, om nevens het stuk onder de genoemde Papieren bewaard te worden. Thans zal het wel niemand, die den vroegeren Brief met eenige belangstelling gelezen heeft, ongevallig wezen, ook dezen hier in het oorspronkelijk te ontvangen, en op gelijke wijze als met genen geschied is, door mij vertaald en opgehelderd te zien. Het blad, waarop dezelve staat, is niet als het andere, een folio-, maar quarto-blad, noch ook in twee kolommen afgedeeld, maar met doorloopende regels gedrukt. Dit gedrukt gedeelte beslaat de twee eerste bladzijden en de helft der derde; terwijl op de andere helft van deze het eigenhandige Naschrift staat, waarmede LUDOLF, misschien nog in hetzelfde jaar, of kort daarna, dit exemplaar verrijkt heeft. De schrijftrek der letters is zoo gelijkvormig met dien, welken wij op den eersten Brief aantreffen, dat kennelijk in beide dezelfde hand zich vertoont: de drukletters daarentegen zijn hierin van die des anderen Briefs eenigermate onderscheiden, dat men er volstrekt geene meer van ouderen vorm onder aantreft, maar allen van dat latere model zijn, dat ten gevalle van LUDOLF door een be-

bekwamen Plaatsnijder vervaardigd was (85). Wat onze verbeteringen van den tekst aanbelangt, daaromtrent hebben wij geheel hetzelfde hier in acht genomen, als vroeger, op bl. 41 en 42, door ons gezegd is. Voorts is ook deze Brief op de gewone wijze toegevouwen, doch niet, zoo als de andere, met een gezegeld lak voorzien, en voert, gelijk wij straks zullen mededeelen, een adres in Ethiopische *drukletters*.

Zie hier dan het stuk, dat in het oorspronkelijk geen enkel versiersel, maar in alles hetzelfde eenvoudige voorkomen, als deze herdruk, heeft:

(85) Men vergelijke de plaats, waar LUDOLF in zijne Voorrede tot de *Historia Aeth.*, p. 2, een kort woord over dit onderwerp heeft in het midden gebragt. "Den druk (zegt hij daar) heeft BALTHASAR CHRISTOPHORUS WUSTIUS ondernomen, een man die om zijne, van lettervormen van verschillende talen rijk voorziene, drukkerij ook onder de buitenlanders bekend is: deze heeft door een voortreffelijken Plaatsnijder, JOHAN ADOLF SCHMIDT, zoowel Ethiopische als Amhaarsche letters in het staal doen snijden, en vervolgens laten gieten. Dezelve hebben echter niet zoo spoedig kunnen afgemaakt worden, als de zetters vereischten; waarom men eenige oude, lang niet sierlijke, letters met de nieuwe, die van sierlijker snede zijn, heeft moeten vermengen, zoo als zij die der zake kundig zijn, ligtelijk bemerken zullen." — Gelijk men dus in de *Historia Aeth.*, in 1681 uitgegeven, nog eene menigte oudere letters (waaronder vooral de ሕ klasse zich door wanstaltigheid onderscheidt) te midden der nieuwgegotene figuren, welker schema vooraan dat Werk is meêgedeeld, ontmoet, zoo heeft geheel datzelfde nog plaats in den eersten Ethiopischen Brief, die, gelijk wij gezien hebben, in 1683 gedrukt is. In LUDOLF's latere Werken, zoo als reeds in den *Commentarius ad Hist. Aeth.*, in 1691 uitgekomen, treft men geenen anderen, dan dien nieuwen Ethiopischen lettervorm, meer aan.

መጽሐፈ፡መልእክት፡ምስለ፡ሰላም፡እግዚእነ፡ወመድኃ
ኒነ፡ኢየሱስ፡ክርስቶስ፡እምኀበ፡ኢዮብ፡ሉዶልፍ[a]፡መ
ምክረ፡ንጉሥ፡ትብጻሕ፡ለዘ፡ጥቀ፡ክቡር፡ወሀዚ
ዠ፡እግዚእ፡እገሌ፡ባሕር፡ናጋስዩ[b]፡ዘእምታሕ
ቴሁ፡ለንጉሠ፡ነገሥት፡ዘኢትዮጵያ፡፡

በጽሐ፡ለባቲዎያ፡ሀገረ፡ሆንድ፡እንተ፡ግርርት፡ለሰብ
አ፡ሆላንድ፡አሐዱ፡ብእሲ፡አርማን፡ቀሬድ፡ስም፡፡ዘአም
ጽአ፡ክታበ፡መልእክት፡ምስለ፡አምኃ፡እምኀበ፡ንጉሥ፡እእላፍ፡
ሰገድ፡፡ ወእምድኅረዝ፡ ዓዲ፡ መጽአ፡እምኀበ፡ንጉሥ፡ አዮ
ያሞ፡ሰገድ፡ኀበ፡መኳንንት፡በቲዎያ፡ሀገረ፡ሆላንድ፡በዶሴ
ት፡ያዋ፡በህንድ፡፡ እንዘ፡ይብል፡ቃለ፡ንጉሥ፡አነ፡ፈነው፡እ
ምንጉሠ፡ነገሥት፡ዘኢትዮጵያ፡፡ ወመኳንንት፡ምስለ፡መማ
ክርቲሆሙ፡ ተቀበልዎ፡በፍሥሐ፡ወበክብር፡ወፈነውዎ፡በ
ሰላም፡ምስለ፡ጋዳት፡ኀበ፡ልዑልናሆሙ፡ለንጉሠ፡ነገሥት፡
ዘኢትዮጵያ፡፡ ወአመሰ፡ተሠወጠ፡ቀሬድ፡በሠልሳዩ፡ጊ
ዜ፡ወአምጽአ፡ካልአ፡ክታበ፡በልሳን፡ሀረቢ፡እምኀበ፡ን

---

[a] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ሉዶልፈ፡ gedrukt.

[b] Wij hebben hier weder, even als reeds tweemaal boven (verg. bl. 47 noot *f* en bl. 58 noot *a*) de kracht eener *Amhaarsche* letter door omschrijving moeten uitdrukken. Voor de *se* en *ji* toch, waarmede hier dit woord eindigt, vindt men in de oorspronkelijke uitgaaf dat *zamengestelde* letterbeeld der nieuwere Habessiniers, dat de Engelschen met *shi*, de Franschen met *chi*, zouden teruggeven.

ጉሠ፡ ፃገሥት፡ ለመኰንን፡ ዘሱብአ፡ ሆዓንደ፡ በህንድ። ዝኗ
ቱ፡ ተማከረ፡ ምስለ፡ መማክርቲሁ፡ ወፈነው፡ ክልኤተ፡ ዕ
ደወ፡ ሆዓንደዎያን፡ ጥቁ፡ ሠናያን፡ ምስለ፡ ክታበ፡ ሠጣዌ፡
ወጋደት፡ መንገለ፡ ኢትዮጵያ፡ ለአክብሮ፡ ወለአመዝግኖ፡ ለን
ጉሠ፡ ፃገሥት። ወእመንቱሰ፡ ሰአልዎ፡ ለጥሬድ፡ ካመ፡ ይ
ምርሖሙ[a]፡ ለሊሆሙ፡ ምስሌሁ፡ ለብሔረ፡ አግዓዚ። ባሕቱ፡
ውእቱ፡ አበየ፡ ወይቤ፡ ኢብውሕ፡ ለክሙ፡ በዊአ፡ ኢትዮጵያ፡ ዘእ
ንቢለ[b]፡ በመባሕተ[c]፡ ንጉሠ፡ ወአንሰ፡ እቀድመክሙ፡ ወእፌን
ወክሙ፡ መጽሐፈ፡ መባሕት፡ እምንጉሠ፡ ፃገሥት። ወፃሠኦን፡ ለ
ጋደት፡ ወሖረ፡ ባሕቲቱ። አዓ፡ ኢሀቀበ፡ ኪዳኖ፡ ወኢፈነወ፡ ምንተ
ኔ[d]፡ ወኢጸሐፈ፡ ሎሙ፡ አሐተ፡ ቃለ። በእንተዝ፡ እሉ፡ ዕደው፡ ተረ
ፉ፡ በጥክኝ[e]፡ እምሐዊር፡ ወኢበጽሑ፡ በኢትዮጵያ። መኰንን፡
እንከሰ፡ ወመማክርቲሁ፡ ተሐዘብዎ፡ ለዝኩ፡ ጥሬድ፡ እመቦ፡
ብእሲ፡ እመን፡ ወዒመ፡ መስሕት፡ ወሰፈጢ። እስመ[f]፡ ኢናአምር፡
ወኢንሌቡ፡ በእንተ፡ ምንት፡ ወበአይኑ፡ ምክንያት፡ እምከልእዎ
ሙ፡ ለሱብአ፡ ሆዓንደ፡ እምበዊአ፡ ብሔረ፡ አግዓዚ። ሀሊዎሙ፡ ዓር
ካኖ[g]፡ ለፃገሥታት፡ ኢትዮጵያ፡ ልዕልናሆሙ፡ ጸሐፉ፡ ሎሙ፡ ክልኤ
ተ፡ ጊዜ፡ ወፈነው፡ በእደ፡ እሊአሁ፡ ጥሬድ፡ አምኃ፡ ሎሙ፡ እንከ
ሰ፡ ኢየሀጽቦሙ፡ መባሕት፡ ለሱብአ፡ ሆዓንደ፡ ለበዊአ፡ ኢትዮጵ

---

[a] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ይምርሖም፡ gedrukt.

[b] Hier eveneens ዘእንበለ።

[c] Hier በመባሐተ።

[d] Hier ምንትኔ።

[e] Ook hier weder (vergel. op de vorige bladz. noot *b*) hebben wij éene zamengestelde *Amhaarsche* letter door twee Ethiopische moeten uitdrukken. Voor de *ce* en *ha*, die men aan het einde van dit woord aantreft, staat in de oorspronkelijke uitgaaf dat letterbeeld, welks kracht ten volle door het Duitsche 𝔠𝔥a wordt teruggegeven.

[f] Hier staat in de oorspronkelijke uitgaaf bij vergissing እስመ።

[g] Hier ዓርካን።

ያ።ኢኮኑ፡አፍርንጊ፡ ወኢይትሀወሉ፡ምስሌሆሙ ። ሀይማኖቶ
ሙ፡ኢኮነ፡ሀይማኖተ፡ርምያ፡ዘደእሙ፡ዘአበው፡ቀደምት፡ወዘ
ቤተ፡ክርስቲያን፡ዘትካት።ውእቶሙ፡ያአምሩ፡ኪናተ፡ወጥበ
ባተ፡እመሂ፡ዘሰላም፡ወእመሂ፡ ዘጸብእ፡ወይወስዱ፡በፍኖተ፡
ባሕር፡በአሕማሪሆሙ፡አፈዋተ ፡ወአልባሰ፡ክቡራተ ፡ወካል
ኣተ፡ንግራተ፡አለ፡ይትፈቀዱ፡ለሕይወተ፡እጓለ[a]፡እምሕያው፡ወ
ኢያንኩዩ፡ለመኑሂ፡ደእሙ፡ ይትገበሩ፡ ለበቁዔት ፡ ዘኵሉ፡ሰ
ብእ።በእንተዝ፡ለእመ፡ንጉሠ፡ነገሥት፡ዘኢትዮጵያ፡ ይጤይቅ፡
ኵሉ፡ዘበእንተ፡ሰብእ፡ ሆላንድ፡ኢይትወለወል ፡በሕሊናየ፡ከ
መ፡ልዑልናሆሙ፡ይትሀረክወሙ፡ወይሁብወሙ፡በፈቃዱ፡መባ
ሕተ፡ለበአት፡ወለፀአት፡ በውስተ፡ መንግሥቶሙ ፡ባሕቱ፡ ይደ
ሉ[b]፡ከመ፡ይጽሐፉ፡በልሳነ፡ ግዕዝ፡ምስለ፡ትርጓሜሁ ፡በካልእ፡
ክርታስ፡ እንተ፡ በውስጥ፡ ምስለ፡ትእምርተ፡እዴሆሙ፡ወማኅ
ተሞሙ። ዓዲ፡መፋቅዱ፡ውእቱ፡ከመ፡ ይፈንዉ፡ አሐደ ፡እምሰ
ብአ[c]፡ ኢትዮጵያ ፡ብእሴ[d]፡ምሁረ ፡ወልብወ፡ምስለ፡ትርጕማን፡
አርማን፡ አው፡ካልእ፡ ዘያአምር፡ልሳነ ፡ሀረቢ፡አው ፡ ዘፋርስ፡
አው፡ ዘህንድ፡ለተናግሮ፡ምስሌሆሙ። እስመ[e]፡ ውኁደን ፡በዝሀ
ገር፡አለ፡ያአምሩ፡ልሳነ፡ግዕዝ፡አው፡አምኅርኛ። ወአንሰ፡ ከዊን
የ፡መፋቅሬ፡ኢትዮጵያ፡ተመሀርኩ፡ልሳነ፡ግዕዝ፡በጸጋሁ፡ለእግ
ዚአብሔር[f]፡ እንዘ፡ኢሀለውኩ፡በኢትዮጵያ፡ ባሕቱ፡እምነ፡መ
ጻሕፍት፡ ቅዱሳት ፡አለ ፡ በንቤነ ፡ በልሳነ፡ ግዕዝ። ወዓዲ፡አነ፡
ጥቀ ፡ እምር ፡ ወፋቁር ፡ ለሰብእ፡ሆላንድ።

---

[a] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing እጓለ፡gedrukt.

[b] Hier eveneens ይደሉ።

[c] Hier እምሰብእ።

[d] Hier ብእሴ።

[e] Hier እስመ።

[f] Hier ለእግዚአብሔር።

ናሁ ፡ ፈቀድኩ፡[a] ጽሒፈ ፡ዘክቱብ፡ለኽቡብርናክሙ ፡ ክ
ሙ፡ትጽሐፉ፡ዘንተ፡ኩሉ፡ለልዑልናሆሙ፡ለንጉሥክሙ፡፡ ሠጣ
ዌክሙ፡ዘበእንተ፡ዘኩ፡ጥሬዶ፡ወዘበእንተ፡ተዓርኮ፡ምስለ፡
ሰብአ፡ሆላንዳ፡ለእሙ ፡ ትፌንዋ፡መንገለ ፡ ጥክኖ[b]፡ ዘሀረብ፡አ
ንጻረ፡ምዕዋ፡ወአርቂቅ፡ለሰብአ ፡ ሆላንዳ፡እለ፡በህየ፡ምስለ፡
ትርጊሜሁ ፡ በሀረቢ ፡ በካልእ ፡ ክርቱስ ፡ ለፈንወቱ ፡ ለሰብ
አ፡ሆላንዳ፡እለ፡በሱሬቱ፡አው፡በባቱዋያ ፡ወእምህየ ፡ ትበጽ
ሕ፡በሠናይ፡እስከ፡አምስተርዳም፡ሀገር፡ሀባይ ፡ብብሔረ፡ሆላ
ንድ፡ለእደዊየ ፡፡ እግዚአብሔር ፡የሀሉ፡ምስሌክሙ ፡፡ተጽሕፈ
ት ፡ አመ፡ሠላሳሁ[c]፡ ለመጋቢት ፡በ፲ወ፯፻፡ወ፬ዓመት ፡ በሐሳ
በ ፡ሀ ገርና ፡ እምልደተ፡ እግዚእነ፡ ክርስቶስ ፡ሎቱ፡ስብሐት፡
ለዓለም ፡ዓለም ፡ አሜን፡፡

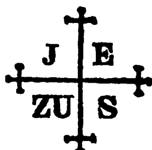
አነ፡ኢዮብ፡ሉዶልፍ፡አስተምህሩ፡ለዘ፡ክቱብ፡በሀገረ፡
ፍሬንክፈርት ፡እንተ፡በአሌማኛ፡፡

---

[a] In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ፈቀዶኩ፡ gedrukt.

[b] Omtrent de schrijfwijze van dezen naam is hier geheel hetzelfde op te merken, als op bladz. 76 in noot *e* door ons gezegd is.

[c] Wij hebben hier weder, even als boven op bl. 56 (zie aldaar noot *a*), *letters* moeten gebruiken, om het Ethiopische *cijfer*, dat te dezer plaatse in de oorspronkelijke uitgaaf gevonden wordt, terug te geven. Voor de *drie eerste* letters toch van dit woord staat dáár het getalmerk, dat *dertig* verbeeldt.

Een Zendbrief, met den vrede van onzen Heer en onzen Zaligmaker, JEZUS CHRISTUS, [*komende*] *van* JOB LUDOLF, *Raad des Konings* (86), *geworde den zeer geëerden en magtigen Heer* N. N. (87), *Gouverneur van de Kust-Provincie* (88), *onderdaan van den Koning der Koningen van* Ethiopie.

Er is te Batavia, *eene stad van* Indie, *die onderworpen is aan de Hollanders, een Armenier gekomen, wiens naam is* MORAD (89), *die een brief heeft*

(86) Dat is hier ongetwijfeld, *des Keizers.* Vergel. boven, op bl. 24, de 20ste aanteekening.

(87) De Habessiniers, iemands eigen naam niet wetende, zetten in plaats daarvan het woord dat hier gevonden wordt, hetwelk overeenkomt met het Grieksche *ὁ δεῖνα.*

(88) In het oorspronkelijk staat *Báhr-nagáschi.* Vergelijk over dezen titel LUDOLF's *Hist. Aeth.* L. II. C. 17 § 3, en RITTER's *Erdkunde* I. S. 182, 216.

(89) Boven, op bl. 65 tegen het einde, is de vermelding van dezen persoon ons reeds voorgekomen. Hij werd, zoo als uit dezen Brief genoegzaam blijken zal, bij herhaling door de Koningen van *Habessinie* naar *Java* afgezonden, en was, toen hij in 1691 daar weder aankwam, een man van 74 jaren: zie de *Relatio Nova*, p. 31. De titel *Chowagia* (of *Khodja*), dien wij hem boven, op de aange-

heeft overgebragt, met groetenis, van Hatzē-ALAF-SAGAD (90); *en vervolgens is hij nog eens gekomen*

gehaalde bladzijde, door LUDOLF gegeven zien, en eveneens in de *Relatio*, p. 25 en 31, is het Perzische woord خواجه (vergel. de Arabische Brieven, aldaar uitgegeven, p. 15 r. 22; p. 18 r. 10; p. 19 r. 19), dat algemeen in het Oosten verbreid, en ook tot de Armeniers overgegaan, eershalve voor de eigennamen geplaatst wordt: zie het daar gezegde, p. 16 en 32. — Dat deze MORAD een *Armenier* was, bevreemde niemand: wij zullen hier de woorden van LUDOLF laten volgen (aldaar p. 31), die de reden dezer zaak in het licht stellen: »De eerste Gezant der Habessiniers, dien zij na menschen geheugen, tegen het begin der vorige eeuw naar buiten hebben afgezonden, MATTHAEUS genaamd, was ook een *Armenier*, die aan ons werelddeel het eerste berigt omtrent dat volk, hoewel vrij gebrekkig en onvolledig, heeft medegedeeld. In het breede hebben wij over hem in onzen *Commentarius* [p. 2 seq. en p. 258 seq.] gehandeld, alwaar wij ook de oorzaken hebben aangewezen, waarom men liever Armeniers, dan Habessiniers, tot zoodanige zendingen gebruikt: de Armeniers, namelijk, zijn even zoo de gedurige handelaars van het Oosten, als de Hollanders van het Westen, met dat onderscheid, dat zij geene schepen hebben; zij kennen de wegen, de talen en zeden der verschillende volken, en hebben een vrijen doortogt door de landen der Mohammedanen en Christenen; voornamelijk bij de Habessiniers, die hen boven alle andere vreemden verkiezen, omdat zij bij hunne kerkgebruiken en godsdienst zeer nabij komen. Omtrent hen toch zijn de Jakobiten van oordeel, dat zij met de Habessiniers en de Kopten de zuivere Kerk uitmaken."

(90) Deze Vorst, door LUDOLF in zijne *Historia Aeth.*, en in den *Commentarius*, overal verkeerdelijk AF-SAGAD (አፍ፡ሰገድ፡) geheeten (de reden van deze vergissing wordt door hem zelven opgegeven in de *Relatio*, p. 9 not. *e*), heeft in het jaar 1665 den troon van *Habessinie* bestegen, en over dat Rijk tot in 1680 geregeerd: zie aldaar, p. 31. — De hier gemelde Brief, op zijnen last aan den Gouverneur-Generaal van *Neerlands-Indie* geschreven, en

men (91), *van* Hatzē-ADJAM-SAGAD, *tot den Gouverneur van* Batavia, *de stad der Hollanders op het eiland* Ja-

en door MORAD overgebragt, was aan LUDOLF reeds bij het schrijven der *Historia Aeth.* (zie L. II. C. 7 § 68), uit eene Hollandsche overzetting, die men uit *Indie* naar *Nederland* had afgezonden, bekend: gelijk hij dan ook in zijne aanteekening op deze plaats, te vinden in den *Commentarius*, p. 244 seq., die Hollandsche vertaling, door hem weder in het Latijn overgebragt, den Lezer heeft medegedeeld. Later ontving hij, door vriendelijke tusschenkomst van den Amsterdamschen Burgemeester NICOL. WITSEN, een afschrift van het oorspronkelijk Arabisch, waarin deze Brief was opgesteld, en gaf dat, met eene nieuwe Latijnsche overzetting en eenige aanteekeningen, in de *Relatio*, p. 9—11, uit. Het verschil tusschen de beide vertalingen wijst genoegzaam het gebrekkige en onvolledige der eerste aan; hoewel ook nu nog de overzetting, vooral aan het slot, voor verbetering vatbaar is, en de oorspronkelijke tekst, aldaar niet zuiver, gelijk het schijnt, door den afschrijver gevolgd, door eene vrij gemakkelijke gissing hersteld moet worden. Wat voorts dat stuk betreft, zoo is het klaarblijkelijk, dat de Koning van *Habessinie*, wetende dat een Ethiopische of Amhaarsche brief op *Java* niet verstaan zou worden, zich van de hulp van een Arabisch schrijvenden *Muselman* (welligt zijn gewonen Secretaris voor de briefwisseling met vreemden, bijzonder met de Turksche kooplieden) bediend heeft, om het in zijne bewoordingen, maar als van den Vorst zelven afkomstig, op te stellen: het Arabisch is, gelijk in de meeste voortbrengselen van die soort, slordig, de stijl naar Oostersche wijze hoogdravend, en de inkleeding en vorm des Briefs geheel in den smaak der Turksche Bevelschriften. Deszelfs strekking was eenvoudig deze, om met de Nederlanders op *Java* die goede verstandhouding te bevestigen, die vroeger tusschen hen en het Rijk van *Habessinie* bestaan had: daartoe waren dan ook, volgens uitdrukkelijke opgaaf, eenige geschenken mede afgezonden, die de bereiking van dat doel bevorderen moesten. De dagteekening is van het begin des jaars 1083 naar de tijdrekening der Arabieren, dat is, van April 1672 na CHRISTUS;

 doch

Java *in* Indie, *zeggende:* »*Ik ben de afgezant van* Hatzë, *gezonden van den Koning der Koningen van* Ethiopie." *En de Gouverneur met zijne Raden hebben hem met blijdschap en eerbewijzing ontvangen, en hebben hem in vrede [terug] gezonden met geschenken tot Zijne Majesteit, den Koning der Koningen van* Ethiopie. *Maar toen* MORAD *ten derden male is teruggekomen, en een anderen brief heeft medegebragt, in de Arabische taal* (92), *van den Koning der*

doch de aankomst van MORAD, die meer dan twee jaren op zijne reis van *Habessinie* naar *Java* had doorgebragt, volgde eerst op den 3den Februarij 1675 (zie de *Relatio* p. 12, vergeleken met p. 32 aan het einde). De Gouverneur-Generaal, den Brief ontvangen hebbende, en geen middel wetende om dien naar behooren te doen beantwoorden, verzond hem naar den Directeur en de Raden der Compagnie te *Suratte*, met verzoek aan dezen, van de zorg voor het antwoord op zich te willen nemen, en dat van daar met het vereischte wedergeschenk naar *Habessinie* over te maken: vergel. de *Relatio* p. 7, en den *Commentarius* p. 261.

(91) Van deze tweede komst van MORAD (*zonder brief*, zou men, dit lezende, denken; doch vergelijk beneden, op bl. 87, de 98ste aanteek.) was aan LUDOLF, toen hij in 1693 de *Relatio Nova* uitgaf, nog niets bekend, daar hij in dat Geschrift, van de derde reis diens Armeniers, in 1689 ondernomen, sprekende, deze als de *tweede* (dat is, als de *eerste*, op last van ADJAM-SAGAD gedaan) voorstelt: vergel. aldaar p. 31 reg. 2 en p. 16 reg. 9 van ond. Wij kunnen derhalve ook niet met juistheid bepalen, in welk jaar de hier bedoelde komst hebbe plaats gehad: alleen herinnere men zich, dat ADJAM-SAGAD in 1680 de regering aanvaard heeft (zie boven, de 69ste aanteek.); waaruit dus volgt, dat dit tweede bezoek eerst na dat jaar te stellen is, en wel, gelijk uit het zoo even gezegde nu mede blijken kan, in den tusschentijd van 1680 tot 1689 te huis behoort.

(92) Men zal hier ter plaatse, in het oorspronkelijk, voor

der Koningen aan den Gouverneur der Hollanders in Indie (93), *heeft deze geraadpleegd met zijne Ra-*

በልሳን፡ዐረቢ፡, wel በልሳነ፡ዐረቢ፡ moeten lezen, daar het woord ዐረቢ፡, niet het bijvoegelijk naamwoord *Arabisch* (in welken zin men ዐረባዊ፡ zegt), maar het zelfstandig begrip van *het Arabisch*, of *de Arabische taal*, uitdrukt (zie bladz. 78 r. 6): ልሳነ፡ዐረቢ፡ (*de taal van het Arabisch*) wordt hier dus even zoo gezegd, als boven, op bl. 44 r. 11 en 12, ልሳነ፡ላቲን፡ (*de taal van het Latijn*). Zoo het kon aangenomen worden, dat ልሳን፡ዐረቢ፡ hier werkelijk door LUDOLF bedoeld was, en naar zijne meening letterlijk *de Arabische taal* beteekende, dan had hij, op bl. 77 r. 16, in den accusativus niet ልሳነ፡ዐረቢ፡ kunnen schrijven, maar daarvoor ልሳነ፡ዐረቤ፡ in de plaats moeten stellen. — Dat het volgende woord hier እምንበ፡, voor እምነበ፡, geschreven staat, daarover vergelijke men boven, op bl. 54, de 53ste aanteekening.

(93) Ook de hier bedoelde Brief is door LUDOLF in de *Relatio Nova* (p. 13—15), in het oorspronkelijk Arabisch, met eene Latijnsche Vertaling en aanteekeningen, medegedeeld. Hij had het afschrift, waaruit hij die uitgaaf bewerkstelligde, mede aan NICOL. WITSEN te danken, die hem hetzelve met eene bijgevoegde Hollandsche overzetting, die er in *Indie* van gemaakt was, had toegezonden (zie aldaar, p. 8, p. 16 reg. 9 van ond., en p. 23). Het Arabisch is geheel van dezelfde kleur, als dat waarin de vroegere Brief was opgesteld; ook de stijl en vorm van beide zijn in volmaakte overeenstemming met elkander; en eveneens het doel, dat men met dit schrijven beoogde, volkomen één met hetgeen wij als de strekking van het vorige opgaven: het diende namelijk, om de goede verstandhouding tusschen de Hollandsche Regering in *Indie* en den Vorst van *Habessinie* te versterken, en hield de opgave in van het geschenk, dat daartoe door den eerstgenoemden met zijnen Afgezant MORAD was medegegeven. Het einde dezes Briefs is in de uitgave, gelijk in het afschrift waaruit zij is voortgevloeid, zeer afgebroken, zoodat men niet alleen alle opgaaf van tijd mist, maar ook de laatste zin (die zeker althans door schrijf-

 fou-

Raden, en zij hebben twee mannen van de Hollanders, zeer knap (94), *met een brief van antwoord en geschenken naar* Ethiopie *gezonden* (95), *om den Ko-*

fouten bedorven is) door LUDOLF als niet voltooid werd aangezien. Van elders wist deze, dat dit Geschrift in 1689 was opgesteld en uit *Habessinie* verzonden, terwijl het uit het antwoord van den Gouverneur (straks nader te vermelden) ons blijkt, dat MORAD het in Mei 1691 te *Batavia* aangebragt, en op den 16den dier maand overhandigd heeft: zie de *Relatio*, p. 18 : 11 en p. 25.

(94) Men denke niet, dat hier, in den oorspronkelijken tekst, voor ሠናያን፡, ሠናያነ፡ (in den accusativus) moet in de plaats gesteld worden, maar vergelijke LUDOLF's *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 139 IV. § 1, bij de woorden: *Nisi interveniat*, enz.

(95) Dit antwoord is insgelijks in de *Relatio Nova* voorhanden, p. 17—23: het is in het Arabisch geschreven, uit naam van den toenmaligen Gouverneur-Generaal (JOHANNES KAMPHUYSEN), en zijne Raden, met wier zegelteekens het oorspronkelijke stuk voorzien was. Het afschrift, daarvan door WITSEN aan LUDOLF bezorgd, was, naar de uitdrukkelijke klagt van dezen (aldaar, p. 23), nog meer dan dat der twee bovengemelde Brieven, door fouten ontsierd: waarvan het den Uitgever, geholpen door de bijgaande Hollandsche overzetting, wel gelukt was hier de meeste te herstellen, maar die hij zelf, en wij met hem, niet gelooven dat alle naar behooren verbeterd zijn: de Latijnsche vertaling en de aanteekeningen, door hem bij den tekst gevoegd, laten dan ook hier en daar wel iets te wenschen over, en zouden thans door eene nieuwe bewerking winnen kunnen. Wie de Arabier, of althans Arabisch schrijvende beambte, geweest zij, door wien de Gouverneur dat antwoord heeft laten opstellen, is ons geheel onbekend: alleen ziet men uit de taal, den vorm en het geheele beloop, ten klaarste, dat die persoon eensdeels in het Arabisch zeer goed bedreven was, en anderdeels den Brief, waarop hij moest antwoorden, op den voet heeft willen volgen, en zoo veel mogelijk den zijnen tot een weêrslag op dezen heeft ingerigt: de laatste helft van denzelven (p. 20—22) bestaat uit niets anders, dan eene

Koning der Koningen een eerbewijs te geven en dank te vergelden. Die mannen nu hebben MORAD *gevraagd, dat hij hen met zich naar het land van* Ethiopie *geleiden zou; maar hij heeft [dat] geweigerd, en gezegd: »Het is u niet geoorloofd in* Ethiopie *te komen, dan met verlof van den Koning* (96); *maar ik zal u vooruit gaan, en zal u een*

eene naauwkeurig uiteengezette opgaaf der voorwerpen van allerlei aard, die de Hollandsche Regering wederkeerig aan den Koning van *Habessinie* ten geschenke zond. Men vindt er evenwel met geen enkel woord in gewag gemaakt van de twee Hollanders, die blijkens dezen Ethiopischen Brief, met MORAD van *Java* vertrokken zijn, en bestemd waren om dat antwoord en geschenk den Koning te overhandigen: integendeel wordt alleen MORAD daar genoemd, als de man, in wiens hand al de vermelde voorwerpen gegeven waren, en die, zoo de Vorst iets naders omtrent de Hollanders en hunne Godsdienst mogt wenschen te vernemen, genoegzaam in staat zou zijn, hem dat mondeling, naar hetgeen hij gezien en gehoord had, mede te deelen. Wat eindelijk de dagteekening dezes Briefs betreft, het blijkt uit het onderschrift, dat hij op den 22sten September van het voornoemde jaar 1691 in gereedheid gebragt en verzegeld is.

(96) Tot opheldering en bevestiging dezer woorden zou eene menigte van plaatsen uit LUDOLF's Werken kunnen aangehaald worden: men zie slechts de *Relatio Nova*, p. 29, en vergelijke daarmede vooral NIEBUHR's berigt, in zijne *Reisebeschreib.* III. Anhang S. 153—155. De reden waarom de Habessiniers, hoewel gaarne in handelsbetrekkingen met vreemden staande, en ook lang niet ongezind, om dezen met welwillendheid in hun Rijk te ontvangen, zoo streng en zonder uitzondering ieder afwijzen, die buiten weten en verlof des Konings de grenzen zou pogen binnen te treden, ligt enkel in hunne buitensporige vrees en ingekankerden haat tegen de Roomsche Geestelijkheid. Sedert den tijd, dat IGNATIUS LOJOLA in eigen persoon het plan had willen ten uitvoer bren-

een verlofbrief zenden van den Koning der Koningen." En hij heeft de geschenken met zich genomen, en is alleen weggegaan. Maar hij heeft zich niet aan zijne afspraak gehouden, en heeft niets gezonden, en niet één woord aan hen geschreven. Ten gevolge hiervan zijn die mannen te Mocha *gebleven, zonder [verder] te gaan, en zijn niet in* Ethiopie *gekomen. De Gouverneur dus en zijne Raden zijn aan dien* MORAD *gaan twijfelen, of hij een geloofwaardig man zij, dan wel een leugenaar en bedrieger: want wij weten niet en begrijpen niet, waarom en op wat grond men den Hollanders verboden zou hebben in het land van* Ethiopie *te komen, zijnde zij vrienden* (97) *van de Koningen van* Ethiopie: *Zijne Majesteit heeft hun twee-*

brengen, om de Ethiopische Christenen aan den Pauselijken Stoel te onderwerpen, doch zelf het verlof tot dien togt niet bekomen hebbende, te ijveriger door zijne zendelingen naar de volvoering van dat ontwerp had doen streven, was *Habessinie* zoo zeer de prooi geweest van ongehoorde willekeur en onverdragelijken priestertrots, dat eindelijk de Koning zich genoodzaakt vond, alle Jezuiten en Europésche Geestelijken uit het land te verbannen, en ten eeuwigen dage hun den terugkeer in hetzelve te ontzeggen. Van daar dus de maatregel, die nog heden bestaat, om niemand binnen de grenzen toe te laten, van wien het niet eerst bij naauwkeurig onderzoek gebleken is, dat hij noch Priester, noch Monnik, noch Lid van eenige geestelijke orde, noch, onder welken naam dan ook, als Proselytenmaker te duchten zij. Vergelijk over dit onderwerp LUDOLF's *Historia Aeth.* L. III. C. 9—14, en de belangrijke aanteekeningen op die plaats, in den *Commentarius* p. 467-555; gelijk ook de *Relatio*, p. 27 en 28.

(97) Dat het woord ዐርክ፡ (*vriend*) hier ዓርክ፡ geschreven staat, daarover vergelijke men het slot der 92ste aanteekening.

tweemaal geschreven (98), *en hun door Haren* (99) MORAD *groetenis gezonden: derhalve zal Zij er geene zwarigheid in zien* (100), *verlof aan de Hollanders te geven om in* Ethiopie *te komen: zij zijn geen Franken* (101), *en houden geene gemeenschap met hen: hun geloof is niet het geloof van* Rome, *maar eenvoudig dat van de aloude Patriarchen en van de eerste Chris-*

(98) Zoo dit hier *juist* door LUDOLF is uitgedrukt, blijkt er uit, dat MORAD ook bij zijne *tweede* komst (zie de 91ste aant.) een brief moet hebben medegebragt, die overigens geheel onbekend is gebleven. Immers het is niet mogelijk, deze woorden aldus te vertalen: *Hunne Majesteiten hebben hun tweemaal geschreven, en hun door Haren* MORAD *groetenis gezonden* (in welk geval op de twee Brieven, één door ALAF-SAGAD, in 1672, en één door ADJAM-SAGAD, in 1689, gezonden, gedoeld zou zijn), daar dan voor ለሀለፃሁሙ፡, ለሀለፃቲሁሙ፡ zou dienen gezegd te zijn, en het tegendeel ook juist door het verkeerd gebruik van het voornaamwoord እሊአሁ፡ (zie de volgende aanteek.) wordt aangeduid.

(99) De geleerde Schrijver heeft zich ongetwijfeld hier vergist, door het voornaamwoord እሊአሁ፡, in plaats van ዚአሆሙ፡, te gebruiken.

(100) Dit werkwoord ሀጸበ፡ vindt men in LUDOLF's *Lexicon* op ሀፀበ፡ aangeteekend.

(101) Vergelijk boven, de 65[ste] aanteekening. — Wat voorts de schrijfwijze van dit woord te dezer plaatse betreft, zoo ziet men vooreerst, dat aan deszelfs einde hier de Ethiopische letter *gi* staat, terwijl wij boven (in het eigenhandige Naschrift op den eersten Brief: zie bl. 58 r. 4, en noot *a*) daarvoor het zamengestelde Amhaarsche letterbeeld *dji* aantroffen. En ten andere is het zeer vreemd, dat LUDOLF niet, óf in het meervoudig getal geschreven heeft እፍርንጊያን፡, of ten minste, zoo hij wist dat men in het Ethiopisch zeggen kon: *zij zijn geen* Frank, voor እፍርንጊ፡, in den accusativus እፍርንጌ፡፡

Christen-Kerk: zij verstaan de kunsten en wetenschappen, zoowel van den vrede, als van den oorlog (102), *en vervoeren over zee, met hunne schepen, specerijen en kostbare kleederen, en andere dingen die benoodigd zijn voor het leven der menschen: en zij doen niemand schade* (103), *maar zijn veeleer werkzaam tot nut van alle menschen. Weshalve, zoo de Koning der Koningen van* Ethiopie *alles wat de Hollanders betreft, goed begrijpt, twijfel ik niet in mijn geest, of Zijne Majesteit zal vriendschappelijke betrekking met hen aankweeken* (104), *en hun volgaarne verlof geven om in te komen en om uit te gaan in Haar Koningrijk; maar [in dat geval] moet Zij schrijven in de Ethiopische taal, met de overzetting daarvan op een ander papier, dat er binnen in ligge, met Hare handteekening en Haar zegel. Nog is het verlangen, dat Zij eenen uit de Ethiopiers zende, een*

(102). Vergelijk over de verschillende schrijfwijzen van dit woord de 50ste aanteekening.

(103) Zoo dit werkwoord hier in de 5de form gedacht moet worden (gelijk men uit het *Lexicon* besluiten zou), dan is het vreemd, dat het *Imperfectum* niet ይሬኪ: (vergel. de *Gramm. Aeth.*, edit. 2ae, p. 49), maar ይሪኪ: is; welke schrijfwijs echter ook bevestigd wordt door het voorbeeld, dat LUDOLF in zijn *Lexicon* bij deze form heeft aangeteekend. Misschien moet men dus vooronderstellen, dat aldaar voor አንኪየ: (in de 5de form), liever ኣንኪየ: in de 4de form), te lezen zij.

(104) Voor ይትሀረኸበውሙ: zou, daar het de 8ste form van het werkwoord is, eigenlijk ይትሃረኸበውሙ: moeten geschreven zijn. Vergel. hier de 43ste en 44ste aanteekening, en zie ook bladz. 78 r. 3.

een geleerd en kundig man, met den Armenischen Tolk (105), *of een ander die de Arabische, of Perzische, of Indische taal verstaat, om met hen te spreken: want weinigen zijn er in dit land, die de Ethiopische of Amhaarsche* (106) *taal verstaan; maar ik, ingenomen zijnde met* Ethiopie, *heb de Ethiopische taal door de genade Gods geleerd, zonder in* Ethiopie *geweest te zijn, maar uit de Heilige Schriften, die bij ons zijn in de Ethiopische taal; en ook ben ik zeer bekend en bemind bij de Hollanders.*

Zie, ik heb dezen brief aan Uwe Excellentie (107) *willen schrijven, opdat Gij dit alles schrijven zoudt aan Zijne Majesteit, Uwen Koning. Uw antwoord omtrent dien* MORAD, *en omtrent de vriendschappelijke betrekking met de Hollanders* [*aan te knoopen*],

zoo

(105) Zoo het woord አርማን፡ enkel *Armenie* beteekent (gelijk het *Lexicon* aanduidt), moet men ongetwijfeld hier, voor ትርጕማን፡ አርማን፡, ትርጕማኒ፡ አርማን፡, en eveneens, in de reeds boven vertaalde plaats, bl. 75 r. 7, voor ብእሲ፡ አርማን፡, ብእሴ፡ አርማን፡ lezen. De schrijfwijze, die men thans aantreft, zou dan eerst kunnen gebillijkt worden, zoo አርማን፡ ook *Armenisch* beduidde, welken zin men naar den regel door አርማኖዌ፡, of door አርማንያዌ፡, zou uitdrukken. Vergel. de *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 97.

(106) Eigenlijk moest dit woord አምሓርኛ፡ geschreven zijn (verg. het *Lexicon Aeth.*, ed. 2ae, p. 337 in f.). Er is dus hier op nieuw een voorbeeld van hetgeen wij, op bl. 50, in de 43ste aant., en op verscheiden andere plaatsen, hebben opgemerkt.

(107) De form ኅቡርያ፡ staat wel niet in het *Lexicon* aangeteekend, doch men ziet gemakkelijk, dat dezelve even zoo met de form ኅቡር፡ zamenhangt, als het zoo dikwijls hier voorkomende ለሀለያ፡ met ለሁለ። Zie over die soort van formen de *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 90.

zoo Gij dat zendt naar Mocha [*de stad*] *van Arabie, tegenover* Matzwā *en* Arkíko (108), *aan de Hollanders die daar* [*wonen*], *met de vertaling er van in het Arabisch op een ander papier, om het te zenden aan de Hollanders die te* Suratte *of te* Batavia [*wonen*], *zal van daar* (109) *goed* [*te regt*] *komen naar* Amsterdam, *eene groote stad in* Holland, *in mijne handen* (110). *God zij met U.* [*Deze*] *is geschreven op den dertigsten Maart van het jaar* (111) *zeventienhonderd één, volgens de rekening van ons land, na de geboorte van onzen Heer* CHRISTUS: *Hem zij de heerlijkheid tot in alle eeuwigheid! Amen.*

Ik

(108) Over *Arkiko* zie men de 73ste aant. — *Matzwa* (of *Massova*, *Massua*, *Massava*) is een eiland, in den Arabischen zeeboezem, digt aan het strand van *Habessinie*, tegenover *Arkiko*, gelegen, en even als deze haven, reeds sedert geruimen tijd in de magt der Turken: zie LUDOLF's *Commentarius* p. 85 en 265; de *Relatio* p. 28; en RITTER's *Erdkunde* I. S. 181.

(109) Hoogstwaarschijnlijk heeft LUDOLF, zich omtrent den bouw der voorafgegane woorden vergissende, hier onbedachtelijk ወእ ምህየ፡, voor እምህየ፡, geschreven.

(110) Voor ለእደዊየ፡ zou men, naar de gewone schrijfwijze, ለእደውየ፡ verwacht hebben: vergel. LUDOLF's *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 153. Op p. 21 echter, waar de algemeene regel, dien wij hier bedoelen (Canon IX), ontvouwd is, staat tevens aangeteekend, dat men zeer vele afwijkingen van denzelven in Ethiopische schriften ontmoet. Een gelijk voorbeeld kan de Lezer ook boven, op bl. 63 r. 2, reeds aantreffen, waar, op het adres van den eersten Ethiopischen Brief, door LUDOLF ፋቀሬኒየ፡, voor ፋቀሬንየ፡, geschreven is. Zie insgelijks bl. 58 r. 3.

(111) Over de schrijfwijze ኃመት፡, voor ሀመት፡, vergelijke men, op bl. 62, de 71ste aanteekening.

Ik, JOB LUDOLF, *heb dezen brief laten drukken* (112) *in de stad* Frankfort, *die in* Duitschland *ligt.*

Achter dit gedrukt gedeelte staat nu, op de tweede helft der derde bladzijde, het volgende Naschrift, van LUDOLF's eigene hand afkomstig:

ዘተርፈ።

ናሁ፡ ኦጥቀ፡ ክቡር፡ እግዚእየ፡ አፋቅርተ፡ ኢትዮጵያ፡ አገበረኒ፡ ለንቲመ፡ በኪን፡ሀገርኒ፡ መጽሐፈ፡ መዝሙረት፡ ዘዳዊት፡ በልሳን፡ ግዕዝ፡ ለበቍዔተ፡ ኵሎሙ፡ ኢትዮጵያውያን፡ ውሉደ፡ ጥምቀት። ወፈነወኩ፡ምስለ፡ዝክታብ፡ ሀሠረ፡ መጻሕፍተ፡እለ፡ክዱናት፡ በመክደን፡ ወሀሠረ፡ እንበለ፡መክደን[a]፡ ለሀሠርቱ፡መኳንንት፡ወመሳፍንት፡እለ፡በታሕቴሆሙ፡ለንጉሠ፡ነገሥት፡ዘኢትዮጵያ። እግዚአብሔር፡የብጽሑን፡ ውስተ፡እደዊክሙ፡ወአሜሃ፡ ይሠመር፡ክብርናክሙ፡ፈንወቶሙ፡ ኀበ፡ ካተማ፡ ንጉሥ፡ ለእለ፡ ተሠርሁ። እግዚአብሔር፡የሀሉ፡ ምስሌክሙ። አሜን።

እኔ

ኢዮብ፡ ሉዶልፍ፡ ገብርክሙ፡
በክርስቶስ፡ ወስምየ፡ ረደኢ፡
ሰብእ፡በግዕዝ።

Na-

(112) Voor አኅተምኩ፡ zou hier beter አኅተምኩሁ፡, of አኅተምክዎ፡, gezegd zijn.

[a] Hier staat duidelijk, doch zonder reden, መክደን፡ geschreven.

Naschrift.

Zie, o mijn zeer geëerde Heer! de liefde voor Ethiopie *heeft mij er toe gebragt, om met de kunst van ons land het boek der Psalmen van* DAVID *in de Ethiopische taal te drukken, ten nutte van alle Ethiopische Christenen* (113), *en ik heb met dezen brief tien exemplaren gezonden die met een omkleedsel gedekt* [d. i. gebonden] *zijn, en tien zonder omkleedsel, voor de tien Gouverneurs en Rijksgrooten* (114), *die onderdanen zijn van den Koning der Koningen van* Ethiopie. *God doe ze komen in Uwe handen, en dan behage het Uwer Excellentie, dezelve te zenden*

(113) In het oorspronkelijk staat: *kinderen des doops*, d. i. *gedoopten*: zie boven, de 39ste aant. — Over het *Psalterium Aethiopicum*, door LUDOLF in 1701 uitgegeven, en de exemplaren, daarvan bepaaldelijk voor de Habessiniers opgelegd, hebben wij vroeger, op bl. 32 en 33, gesproken.

(114) Over de verdeeling van het Habessinische Rijk in kleinere Vorstendommen en Provinciën, gelijk mede over de verschillende benamingen der Onderkoningen en gewestelijke Regenten, vindt men zeer belangrijke Hoofdstukken in LUDOLF's *Hist. Aeth.*, namelijk L. I. C. 3 en L. II. C. 17. Het blijkt echter uit geene dier plaatsen, dat het getal der Gouverneurs van *Habessinie* slechts *tien* zou bedragen hebben: weshalve men, om het hier gezegde te verklaren, moet aannemen, dat LUDOLF, toen hij dit schreef, zich op andere berigten omtrent deze zaak gegrond hebbe, dan die, waarvan hij bij het opstellen zijner *Hist. Aeth.* en van den *Commentarius* op dezelve (zie van dezen p. 82—94) had gebruik kunnen maken.

den (115) *naar de legerplaats* (116) *des Konings, tot de genen voor wie zij bestemd zijn. God zij met u! Amen.*

Ik

JOB LUDOLF, *Uw dienaar in* CHRISTUS.
en [*deze*] *mijn naam is in het Ethiopisch* Radāē-Sab'e (117).

Op dezen Brief is het volgend gedrukt adres te lezen:

ለዘ፡ ጥቀ፡ ክቡር፡ ወሀቢዘ፡
እግዚእ፡እገሌ፡ባሕርናጋስዮ።
ዘእምትሕቱሁ፡ ለንጉሠ፡ ነ
ገሥት፡ ዘኢትዮጵያ።

ቢዮብርዮ።

Aan

(115) Vreemd mag te dezer plaatse de verwisseling schijnen van het vrouwelijk met het mannelijk geslacht, wanneer men de voorafgegane formen ክቢያት፡ en የብጽሐን፡, met het hier voorkomende ፈንወትሙ፡, en het volgende ተሠርሁ፡, vergelijkt. Men bedenke evenwel, dat zulke willekeurige overgangen ook in de schriften der Habessiniers zelve zeer menigvuldig zijn, en LUDOLF dus met opzet hier hunne gewoonte zal hebben nagevolgd.

(116) Over het toen bestaand gebruik der Habessinische Vorsten, om hun verblijf niet meer in eene stad (zoo als voorheen in *Axum*), maar in eene groote en van alles voorziene legerplaats, die van tijd tot tijd werd opgebroken, te houden, vergelijke men de *Historia Aeth.* L. II. C. 13. Omtrent lateren tijd zie men echter ook NIEBUHR, t. a. pl. S. 162.

(117) Vergelijk boven, bl. 56 en de 60ste aanteekening.

* Omtrent de schrijfwijze van dit woord in de oorspronkelijke uitgaaf,

Aan den zeer geëerden en magtigen Heer N. N.,
Gouverneur van de Kust-Provincie, onderdaan van den Koning der Koningen van Ethiopie:

te Dobārwa.

En eindelijk is, aan de regterzijde van dit adres, tegenover den laatstvertaalden naam, nog eigenhandig door den Schrijver bijgevoegd: ምስለ፡ዳዊት።, dat is, *Met* [*de Psalmen van*] DAVID.

Zoo nu ten slotte welligt de Lezer vragen mag, of LUDOLF, na de herhaalde zendingen van MORAD, en al het met hem voorgevallene, vernomen te hebben, geheel uit eigen beweging tot het opstellen en laten drukken van dezen tweeden Brief zij overgegaan, dan wel, of hij misschien eenig aanzoek daartoe van wege de Nederlandsche Regering te *Batavia* ontvangen hebbe, zoo zijn wij tot ons leedwezen verpligt te bekennen, dat wij dusdanige vraag te eenenmale moeten onbeantwoord laten. Gelijk ons vroeger geen enkel spoor van dit Geschrift was voorgekomen, zoo weten wij, ten opzigte van deszelfs ontstaan, ook volstrekt niets meer, dan

gaaf, is hier weder hetzelfde op te merken, als hetgeen boven, op bl. 75 in noot *b*, door ons gezegd is.

dan LUDOLF zelf er in heeft uitgedrukt. Evenmin durven wij gissen, hoe het door ons gebruikte exemplaar in het bezit van PAPENBROEK gekomen, en zoo met zijne overige Papieren in de Leydsche Boekerij zij overgegaan. Dit alleen is vrij klaarblijkelijk, dat, terwijl LUDOLF reeds vroeger eenige andere afdrukken, door bemiddeling der Oost-Indische Compagnie, met Nederlandsche schepen naar *Java* zal verzonden hebben, om van daar in *Habessinie* te worden binnengebragt, hij met gelijke bedoeling ook dit exemplaar, op het einde des jaars 1701, of kort daarna, van *Frankfort* naar ons Vaderland zal hebben overgemaakt; doch dat toen, om welke reden dan ook, aan het oogmerk des zenders niet voldaan zijnde, dit stuk nimmer de *Nederlanden* verlaten heeft, maar in *Amsterdam* is blijven liggen, en aldaar aan PAPENBROEK in handen komende, eene goede bewaarplaats gevonden heeft. Omtrent de twintig exemplaren van het Ethiopisch Psalmboek, die gelijkelijk met dezen afdruk des Briefs voor *Habessinie* bestemd waren, is ons, zoo als men ligt vermoeden kan, ook niets hoegenaamd ter kennis gekomen: daar het evenwel zeker schijnt, dat LUDOLF onderscheiden malen zulke verzendingen beproefd, en ook van tijd tot tijd wel zal bewerkstelligd hebben (118), zoo zou het niet onbelangrijk zijn

(118) Wij lezen toch bij JUNCKER, p. 178, na de vermelding van het *Psalterium Aethiopicum*, de volgende woorden: »De reeds herhaaldelijk door ons genoemde Indische Compagnie der Ne-

zijn te weten, of ooit dat gedrukte Werk de grenzen van *Habessinie* zij binnengevoerd, en den inwoners tot hunne groote verbazing zij onder de oogen gekomen. Op dit punt toch zijn wij even onzeker, als omtrent de lotgevallen van dien tweeden Ethiopischen Brief, waarvan het ons volstrekt niet bekend is, of hij ooit eenig gevolg hebbe nagelaten, en welligt, door den Koning ontvangen zijnde, nog een antwoord van dien kant hebbe uitgelokt.

Nederlanders heeft vele afdrukken van dit Psalmboek met scheepsgelegenheid naar *Indie* tot hare Landgenooten verzonden, en van daar naar *Afrika* tot de Habessiniers doen overmaken; doch LUDOLF, inmiddels door den dood voorgekomen, heeft daaromtrent geen antwoord ontvangen."

Op bladz. 29, in de 29ste aant., verbetere men LOBOS in LOBO.

